

Nâsır-Lidînullâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)

Halil İbrahim Hançabay

Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı
İstanbul/Türkiye
halilhancabay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0387-0824>

Öz: Abbâsî halifeleri arasında en uzun süre tahtta kalan Nâsır-Lidînullâh (575-622/1180-1225) kırk beş yıllık halifeliği döneminde Abbâsîler'in metbû bir devlet olarak bütün müslümanlar tarafından tanınmasını hedeflemiştir. Bu hedefini gerçekleştirmek için Irak Selçuklularının (511-590/1118-1194) nüfuzunu ortadan kaldırmış, Hârizmşahlara (490-628/1097-1231) karşı ise denge siyaseti izlemiştir. Ayrıca Abbâsî toplumu içinde itikadî ve siyâsî açıdan farklı görüşlere sahip çeşitli zümreleri birbirine yaklaştırmaya çalışmıştır. Nâsır'ın izlemiş olduğu siyasetin bir parçası olarak bu süreçte görev yapan vezirlerin başta halife olmak üzere diğer üst düzey devlet adamlarıyla ilişkilerinin ve faaliyetlerinin bilinmesi Nâsır'ın gerçekleştirmek istediği hedeflerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Nâsır'ın halifeliği süresince vezirlik makamına tekrarlarla birlikte on altı defa atama yapılmıştır. Bunlardan İbn Yûnus, İbn Hadîde, İbnü'l-Kassâb ve İbn Mehdî vezir olarak atanırken, kalan sekiz kişi ise vekâleten (nâbülvézîr) görevlendirilmiştir. Bu makalede diğerlerine kıyasla devlet idaresinde daha etkin oldukları öngörülen bu dört kişinin incelenmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Bunun için kronolojik sıraya riayet edilerek bu dönemde görev yapan vezirlerin yetişmeleri, faaliyetleri, devlet kademelerinde üstlendikleri görevler, tayin ve azil süreçleri, halife ve diğer görevlilerle ilişkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsîler, Nâsır-Lidînullâh, Vezirlik, Üstâdârlık.

Geliş Tarihi/Received Date: 14.09.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 07.12.2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Hançabay, Halil İbrahim. "Nâsır- Lidînullah Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Aralık 2020), 391-429.

The Abbāsīd Viziers in the Period of al-Nāsır-Lidīn Allāh (575-622/1180-1225)

Abstract: al-Nāsır-Lidīn Allāh (575-622/1180-1225), who remained on the throne for the longest time among Abbāsīd caliphs, pursued a policy aiming to recognize the Abbāsīds as the sovereign state by whole Muslims in his forty-five years lasted reign. To achieve this goal, he removed Iraqī Seljuks' dominance (511-590/1118-1194) and adopted a balancing behavior towards Khwārazmshāhs (490-628/1097-1231). He also tried to converge different political and confessional groups within the Abbāsīd community. As a part of the politics followed by al-Nāsır, knowing the relations of the viziers with the caliph and other high-level statesmen and their activities will provide a better understanding of the goals that al-Nāsır wanted to achieve. Sixteen appointments were repeatedly made to the vizierate during this period. However, only Ibn Yūnus, Ibn Hadīda, Ibn al-Qassāb and Ibn Mahdī were appointed as a vizier, while other eight people were appointed by proxy (*nāib al-wazīr*). Therefore, it is thought that it would be more appropriate to investigate these four principal viziers who are assumed to be more influential in the state administration than others. That is why this study scrutinizes the training of viziers, the roles they undertook at the state administration, their appointment and dismissal processes, their relations with the caliph and other officials by chronological order.

Keywords: Islamic History, Abbāsīds, al-Nāsır-Lidīn Allāh, Vizierate, Ustādār.

Giriş

Abbāsî halifeleri arasında en uzun süre tahtta kalan Nāsır-Lidīnillāh (575-622/1180-1225) kırk beş yıllık halifeliği döneminde Abbāsiler'in metbû bir devlet olarak bütün müslümanlar tarafından tanınmasını hedeflemiştir. Bu hedefini gerçekleştirmek için Irak Selçukluları'nın (511-590/1118-1194) nüfuzunu ortadan kaldırmış, Hârizmşahlar'a (490-628/1097-1231) karşı ise denge siyaseti izlemiştir. Ayrıca Abbāsî toplumu içinde itikadî ve siyasî açıdan farklı görüşlere sahip çeşitli zümreleri birbirine yaklaştırmaya çalışmıştır.¹ Bu bakımdan Halife Nāsır dönemiyle ilgili yapılan çalışmalarda onun takip ettiği bu politikanın bir gereği olarak vezirlik ve diğer üst düzey devlet kademelerine genellikle Şîî düşünceye sahip kişilerin tayin edildiği kanaati hâkimdir. Bu makalenin hedefi ise söz konusu hâkim kanaatin Nāsır'ın siyasetiyle ne kadar örtüştüğü sorusuna bir cevap aramaya çalışmaktır. Bir diğer ifadeyle bu dönemde görev yapan vezirlerin başta halife olmak üzere diğer üst düzey devlet adamlarıyla ilişkilerinin ve faaliyetlerinin bilinmesi Nāsır'ın gerçekleştirmek istediği hedeflerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Nāsır döneminde vezirlik müessesesinin tarihî gelişimine bakıldığında bu makama tekrarlarla birlikte on altı defa atama yapıldığı görülmektedir. Bunlardan İbn

¹ Angelika Hartmann, "Nāsır-Lidīnillāh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 1 Ekim 2020).

Yûnus ve İbn Hadîde asaleten (vezir), İbnü'l-Kassâb ve İbn Mehdî hem vekâleten (nâibülvezîr) hem asaleten (vezir), kalan sekiz kişi ise sadece vekâleten (nâibülvezîr) görevlendirilmiştir.² Görev süreleri açısından ise asaleten atanan dört kişi yaklaşık on beş yıl, vekâleten atanan sekiz kişi ise otuz yıl görev yapmıştır. Diğer taraftan Nâsır'ın halifelığının erken dönemlerinde, yani bu otuz yılın yaklaşık sekiz yılında Üstâdâr³ Ebü'l-Fazl Hibetullah b. Alî b. Hibetullah b. es-Sâhib (İbnü's-Sâhib) devlet idaresinde neredeyse tek başına söz sahibi olmuştur. Nitekim onun ölümünden sonra ancak vezirlik kurumuna asaleten atama yapılabilmiş ve böylece vezirler güç kazanmaya başlamışlardır. Dolayısıyla vezirlik makamına asaleten tayin edilen ve diğerlerine kıyasla devlet yönetiminde nispeten daha etkin oldukları öngörülen bu dört kişinin incelenmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple elinizdeki çalışmada kronolojik sıraya riayet edilerek bu dönemde görev yapan vezirlerin yetişmeleri, faaliyetleri, devlet kademelerinde üstlendikleri görevler, tayin ve azil süreçleri, halife ve diğer görevlilerle ilişkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçe literatürde Nâsır döneminde görev yapan vezirlerle ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte Fatih Güzel, “*Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*” ismiyle hazırladığı doktora tezinde “idarî yapı ve görevliler” hakkında bilgi verirken bu dönemdeki vezirleri ayrı bir başlık altında incelemiştir. Ayrıca farklı bölümlerde İbnü'l-Kassâb'ın askerî faaliyetlerine değinmiştir.⁴ Fakat bir hayli geniş bir dönemi kapsayan bu çalışmada vezirlerle ilgili

² Bu kişilere Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) tarafından nâibülvezîr olarak görevlendirilen, ancak Nâsır'ın halife olmasından on üç gün sonra azledilen Ebû Bekir Zahîrüdîn Mansûr b. Nasr İbnü'l-Attâr dahil edilmemiştir. İbnü'l-Attâr dışında vezir ve nâibülvezîr olarak görevlendirilen kişilerin isimlerini kronolojik olarak şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Süleyman b. Şâvûş (nâibülvezîr), 2. Kâdilkudât Ebû Tâlib Alî b. el-Buhârî (nâibülvezîr [birinci defa]), 3. İzzüddîn İbn Sadaka (nâibülvezîr), 4. Ebü'l-Feth Muhammed b. ed-Dârinç (nâibülvezîr), 5. İbn Yûnus (vezir), 6. İbn Hadîde (vezir), 7. İbnü'l-Buhârî (nâibülvezîr [ikinci defa]), 8. İbnü'l-Kassâb (nâibülvezîr), 9. İbnü'l-Kassâb (vezir), 10. Şemsüddîn Ebü'l-Fazl Ahmed (İbnü'l-Kassâb'ın oğlu) (nâibülvezîr), 11. İbnü'l-Buhârî (nâibülvezîr [üçüncü defa]), 12. İbnü'n-Nâkîd (nâibülvezîr), 13. İbn Mehdî (nâibülvezîr), 14. İbn Mehdî (vezir), 15. Ebü'l-Bedr Muhammed b. Ebi'l-Abbâs İbn Emsînâ (nâibülvezîr), 16. Meyyedüddîn (Mekînüddîn) Muhammed b. Muhammed el-Kummî (nâibülvezîr).

³ Abbâsîler'de halife sarayının idaresinden sorumlu olan ve “kahramâne” adı verilen kadın görevlinin yerine VI. (XII.) asrın başlarından itibaren “üstâdar” olarak isimlendirilen erkek görevli tayin edilmeye başlanmıştır. Üstâdârlık adı verilen bu yeni kurum devletin yıkılışına kadar varlığını devam ettirmiştir. Üstâdâr kelimesinin kökeni ve üstâdârlık kurumunun Abbâsîler'de ortaya çıkışı hakkında geniş bilgi için bk. Saim Yılmaz, “Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24; Fatih Yahya Ayaz, “Üstâdüddâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 1 Ekim 2020). Kahramâne adı verilen kadın görevlilerin IV. (X.) asrda Abbâsî sarayındaki konularını ve faaliyetlerini ele alan bir makale için bk. Nadia Maria El-Cheikh, “The Qahramâna in Abbasid Court: Position and Functions”, *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55.

⁴ Fatih Güzel, *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 55-63.

riyayetlerin bizim ele aldığımız açıdan yeterince tartışma imkânı bulunmadığı görülmektedir. Güzel'in çalışması dışında Nâsır dönemini çeşitli yönleriyle inceleyen makale düzeyinde çeşitli araştırmalar da mevcuttur. Ancak farklı konulara yoğunlaşan bu çalışmalarda İbn Yûnus ve İbnü'l-Kassâb'ın bazı askerî seferlerine kısa atıflar dışında yer yer Nâsır'ın Şiîler'e yönelik bazı uygulamalarından bahsedilmiştir.⁵ Ancak bu uygulamaların halifenin vezir tercihlerindeki etkisine dair bir değerlendirme yapılmamıştır.

Yabancı dillerdeki araştırmalara bakıldığında Nâsır dönemini dinî, siyasî ve kültürel açıdan inceleyen Angelika Hartmann'ın doktora tezini ve bazı makalelerini öncelikle zikretmemiz gerekir.⁶ Ne var ki birkaç tanesi dışında hemen hepsi Almanca kaleme alınan bu çalışmalardan yeterince faydalanamadığımızı ifade etmeliyiz. Bununla birlikte Hartmann'ın 1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde Nâsır zamanında Bağdat'taki memlûklerin⁷ durumuyla ilgili sunduğu tebliğde vezirlerle halifenin memlûkleri arasındaki mücadelede mezhep düşüncesinin etkisine dair ortaya koyduğu görüşlerden yararlandık.⁸ Diğer taraftan Subhî Mahmûd el-Azzâm'ın doktora tezinde Nâsır dönemi vezirleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.⁹ Bu noktada

⁵ bk. Osman Gürbüz, "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillâh'ın Hârizmşahlar ile iktidar Mücadelesi", *İSTEM* 8 (2011), 181-196; Fatih Güzel, "Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsîlerin Hakimiyetini Canlandırma Çabaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 3/3 (2014), 59-76; a. mlf. "Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasir Li-Dinillah'ın Rolü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 6/3 (2015), 75-92; a. mlf. "Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Rolü", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 142-158; a. mlf. "Nâsır Lidinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış", *İSTEM* 26 (2015), 39-58; Adem Arıkan, "Abbâsî Halifesi Nasir Lidinillâh'ın Şiî Siyaseti", *İlahiyat Akademik Dergisi* 5 (2017), 147-164.

⁶ Angelika Hartmann, *an-Nâsir li-Dîn Allâh (1180-1225), Politik, Religion, Kultur in der späten 'Abbâsidenzeit* (Berlin-New York: Walter De Gruyter, 1975), a. mlf. "Wollte der Kalif Sûfî werden? Amtstheorie und Abdankungspläne des Kalifen an-Nâir li-Dîn Allâh (reg. 1180-1225)", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras: Proceedings of the 1th, 2nd and 3rd International Colloquium organized at the Katholieke Universiteit Leuven in May 1992, 1993 and 1994*, ed. U. Vermeulen - D. De Smet (Leuven: Peeters, 1995), 175-205; a. mlf. "La Conception Gouvernementale du Calife an-Nasir li-Din Allah," *Orientalia Suecica* 22 (1973), 52-61.

⁷ Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerlere verilen bir isimdir. İslâm tarihinin erken dönemlerinden itibaren askerî hizmetlerde görev alan memlûklar zaman zaman siyasî olarak iktidarı belirlemede etkin bir rol oynamışlardır. Geniş bilgi için bk. Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 12 Kasım 2020).

⁸ Angelika Hartmann, "Abbâsîlerin Son Devirlerinde Bağdat'ta Türkler, An-Nâsir Li-Din Allâh'ın Hilafet Zamanındaki Memlûklar (1180-1225)", *1. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20 X. 1973)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1979), 101-114.

⁹ Subhî Mahmûd el-Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)* (Amman: el-Câmi'attü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Doktora Tezi, 2000).

Azzâm'ın tezi bizim için yol gösterici olmakla birlikte zaman zaman daha farklı neticelere ulaştığımızı ve yeni yorumlarda bulunduğumuzu belirtmemiz gerekir.

1. İbn Yûnus

Şevval 583 (Aralık-Ocak 1187-1188) - Rebiülevvel 584 (Nisan-Mayıs 1188)

Tam adı Celâlüddîn Ebü'l-Muzaffer Ubeydullah b. Yûnus b. Ahmed b. Ubeydullah b. Hibetullah el-Bağdâdî el-Ezecî olup daha çok İbn Yûnus ismiyle bilinmektedir.¹⁰ Kaynaklarda nerede ve kaç yılında doğduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Bağdadî ve Ezecî nisbesini taşıması onun Bağdat'ın Bâbülezec¹¹ semtinde doğmuş olabileceğini göstermektedir. Nitekim bazı kaynaklarda evinin burada olduğu ifade edilmektedir.¹²

Erken yaşlarda ilim tahsili için Hemedân'a giden İbn Yûnus, Hanbelî fakihî Ebû Hakîm (Hakem) İbrâhîm b. Dînâr en-Nehrevânî (ö. 556/1161), kıraat ve tefsir âlimi Ebü'l-'Alâ' al-Hasan b. Ahmed el-Attâr el-Hamedânî (ö. 569/1173), Sahîh-i Buhârî râvilerinden Ebü'l-Vakt Sedîdüddîn es-Siczî (ö. 553/1158), Ebû Bekir Muhammed b. Ubeydullah İbnü'z-Zâgûnî (ö. 552/1157), Ebü'l-Kâsım Nasr b. Nasr b. Alî el-Ukberî (ö. 552/1158) ve Ebü'l-Ferec Sadaka b. el-Hüseyn b. Ahmed (ö. 558/1163) gibi kişilerden hadis, fıkıh, kıraat, tefsir ve kelim okumuştur. Bu hocalarının arasında Ebû Hakîm'in fikhî görüşlerini benimseyen İbn Yûnus, Hanbelî mezhebi içerisinde fakih olabilecek seviyeye yükselmiş, kelim ve fıkıh usulünde, özellikle de ferâiz konusunda derinleşmiştir. Öyle ki, Hanbelî âlim Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin (ö. 510/1116) vasiyet ve ferâize dair görüşlerini eleştiren bir eser yazmıştır.¹³ İbn Yûnus'un ilmî birikiminden Abdülazîz b. Dülef el-Bağdâdî (ö. 637/1239), Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Katî'î (ö. 634/1236) gibi kişiler istifade etmiştir.¹⁴ Haftalık düzenli olarak evinde ilim

¹⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnaût-vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 21/299; Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin (Beyrut: Mektebetü 'Ubeykân, 2005), 2/433-434.

¹¹ Bağdat'ın doğu yakasında bulunan bir semttir. bk. Mustafa Cevâd - Ahmed Sûse, *Delîlü hâritati Bağdâd el-mufassal fi hitatı Bağdâd kadîmen ve hadîsen* (Bağdat: Matba'atü'l-Mecma' il-İlmî el-İrâkî, 1958), 32-34.

¹² Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sa'îd İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 3/550; İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/437.

¹³ Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd*, thk. Kayser Ferah (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, [ts.]), 16/169-170; İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/434-435. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 21/298; a. mlf. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm: sene 591-600*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, 1411-1421/1991-2000), 136-137; Selâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 19/277; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 212-213.

¹⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/435.

meclisleri tertip eden İbn Yûnus, birçok âlimi bir araya toplayıp onlarla ilmî müzakerelerde bulunmuştur.¹⁵

İbn Yûnus'un babası da hadis ve fıkıh ilmiyle meşgul olmuştur. Ancak o daha çok Nâsır-Lidînillâh'ın annesi Zümrüt (Zümürüd) Hatun'un vekilliğini, yani malî işlerinin takibini yapmakla meşhur olmuştur. Bu görevi sırasında pek çok kişiye sadaka vermiş ve âlimlere ihsanlarda bulunmuştur. 581 (1185) yılındaki vefatının ardından meşhur sahâbî Huzeyfe b. el-Yemân'ın Medâin'deki kabrinin yanına defnedilmiştir.¹⁶

İbnü'd-Dübey'sî'nin verdiği bilgiye göre önce Dîvânü'l-ebniyyeti'l-mî'mâriyye'de¹⁷ görev yapan İbn Yûnus, babasının vefatından sonra onun yerine halifenin annesinin vekilliğini üstlenmiş¹⁸ ardından Dîvânü'z-zimâm'ın reisi olmuştur (Receb 582/Eylül-Ekim 1186).¹⁹ Bu vesileyle hem resmî işlerdeki tecrübesini arttırmış hem de başta Nâsır-Lidînillâh ve annesi Zümrüt Hatun olmak üzere diğer devlet ricâliyle yakınlık kurma fırsatı yakalamıştır. Diğer taraftan dönemin etkin şahsiyetlerinden birisi olan Üstâdâr İbnü's-Sâhib ile yaşadığı çekişme Halife Nâsır'ın nazarındaki değerinin artmasında ve aynı zamanda bürokratik açıdan güçlenmesinde önemli rol oynamıştır.²⁰

Halife Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) tarafından 571 (1176) yılında üstâdârlığa tayin edilen²¹ İbnü's-Sâhib on yılı aşkın bir süre bu görevini devam ettirmiştir. Özellikle Nâsır tahta çıktığı sırada onun adına biatleri kabul eden İbnü's-Sâhib giderek nüfuzunu arttırmış, hatta bazı üst düzey görevlilerin atamalarında neredeyse tek başına söz sahibi olmuştur. Nitekim Nâibülvezîr Süleymân b. Şâvûş'un azledilmesinde, Ebü'l-Muzaffer Hibetullah b. el-Buhârî'nin vekâleten vezirliğe atanma-

¹⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 19/278; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 213.

¹⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/434. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 132.

¹⁷ Kaynaklarda Dîvânü'l-ebniyye veya Dîvânü'l-ebniyyeti'l-mî'mâriyye şeklinde zikredilen ve bünyesinde marangozlar, sanatkârlar ve yapı ustalarının görev yaptığı bu divan şehirdeki surlar, evler ve diğer mimarî yapıların bakım ve onarımından sorumluydu. bk. Melikü'l-Mansûr Ebü'l-Meâlî Nâsirüddîn Muhammed b. Ömer b. Şâhinşâh el-Eyyûbî, *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2005), 118. Kaynaklarda Abbâsîler'in erken dönemlerinden itibaren böyle bir divanın varlığına işaret eden bazı bilgiler bulunmaktadır. bk. Safedî, *el-Vâfi*, 6/71.

¹⁸ İbnü'd-Dübey'sî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/549. Ayrıca bk. Ebü Şâme Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: Terâcümü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 17.

¹⁹ İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd*, 16/170; Safedî, *el-Vâfi*, 19/278.

²⁰ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Carl Johan Tornberg (Beirut: Dâru Sâdır - Dâru Beyrut, 1965), 11/562.

²¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülâk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 18/218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/434.

sında, Ebü's-Sa'ûd b. Ca'fer'in hâcib olarak görevlendirilmesinde onun verdiği kararlar belirleyici olmuştur.²² Bu özelliğinden dolayı bazı kaynaklarda devletin üzerinde tahakküm kuran bir kişi olarak tavsif edilen İbnü's-Sâhib'in yanında, bir halife olarak Nâsır'ın neredeyse hiç bir hükmünün kalmadığı ifade edilmektedir.²³ Ancak bütün bunlara rağmen, kaynaklarda detaylarına yer verilmemekle birlikte, İbn Yûnus'un aleyhteki faaliyetlerinin İbnü's-Sâhib'in gözden düşmesinde etkili olduğu söylenmektedir. Nihayet tutuklanarak mallarının büyük bir kısmı müsadere edilen İbnü's-Sâhib Rebûlevvel 583 (Mayıs-Haziran 1187) tarihinde öldürülmüştür.²⁴

İbnü's-Sâhib'in öldürüldüğü sırada vezirlik görevini vekâleten devam ettiren Ebül-Feth Muhammed b. ed-Dâric bu olaydan yaklaşık yedi ay sonra görevinden azledilmiştir (22 Şevval 583/25 Aralık 1187).²⁵ İbnü's-Sâhib'in öldürülmesiyle İbnü'd-Dâric'in görevinden azledilmesi arasında kısmen bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Zira üstadârlık yaptığı dönemde üst düzey görevlilerin tayin ve azillerinde önemli bir rol oynayan İbnü's-Sâhib'in benzer şekilde İbnü'd-Dâric'in de bu makama atanmasında etkili olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla İbnü's-Sâhib'in öldürülmesi bir bakıma İbnü'd-Dâric'in hâmisini kaybettiği anlamına gelmektedir. Ancak buna rağmen Nâsır'ın İbnü'd-Dâric'i görevden almak için neden yedi ay beklediği meselesi dikkat çekmektedir. Bu noktada İbnü's-Sâhib'in idamının son derece önemli ve kararlı bir adım olduğu belirtilmelidir. Ayrıca bu kadar güçlü bir kişinin idamının akabinde, onun sayesinde önemli vazifelere atanan İbnü'd-Dâric'in görevinden azledilmesinin devlette ve bürokraside sarsıntıya yol açacağını ve bunun siyasi, idarî ve ekonomik açıdan olumsuz yansımaları olacağını düşünen Nâsır'ın bir süre beklemeyi uygun gördüğü, nihayet tavrını, faaliyetlerini ve bağlantılarını takip ettiği İbnü'd-Dâric'i görevinden aldığı düşünülebilir.

Kaynakların çoğunluğuna göre Nâibülvezîr İbnü'd-Dâric'in ardından İbn Yûnus vezir olarak tayin edilmiştir (Şevval 583/Aralık-Ocak 1187-1188).²⁶ Bununla birlikte günümüz araştırmacılarından Azzâm, 582 (1186) yılında vekâleten bu göreve atanan İbn Yûnus'un 583 (1187) yılında vezir olarak görevlendirildiğini belirtmektedir.²⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Azzâm'ın böyle bir sonuca ulaşmasının sebebi konuyla ilgili Zehebî'nin *Niyâbetü'l-vizâre* başlığı altında verdiği bilgilerdir. Zehebî'de geçen kayda göre İbnü'd-Dâric'i nâibülvezîrlikten azleden Halife Nâsır, onun yerine bu görevi

²² Geniş bilgi için bk. Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 223-229.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/562; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, nşr. Abdülmecîd Terhîmî vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 23/181.

²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/562; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/181.

²⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 16, 250.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/562; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/549; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/181.

²⁷ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 207. Benzer bir yaklaşım için bk. Güzel, *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*, 58.

İbn Yûnus'a tevdi etmiş, cuma günü de kendisine vezirlik hil'ati giydirmiştir.²⁸ Ancak kanaatimizce Zehebî'nin bu bilgiyi *Niyâbetü'l-vizâre* başlığı altında vermesi İbnü'd-Dârinc'in nâibülvezîr olmasından kaynaklanmalıdır. Dolayısıyla buradaki bilgi İbn Yûnus'un nâibülvezîr olarak atandığı anlamında düşünülmemelidir. Nitekim İbnü'd-Dârinc Şevval 583 tarihinde görevden azledilirken, aynı tarihte İbn Yûnus onun yerine vezirlik görevine atanmıştır. Daha da önemlisi kaynaklarda bu azil ve tayinin 582 yılında gerçekleştiğini gösteren herhangi bir veri mevcut değildir.

İbn Yûnus vezirliğe tayin edildikten sonra Bâbülhücre'de²⁹ diğer üst düzey devlet erkânının da katıldığı bir hil'at merasimi düzenlenmiştir. İbn Yûnus'a hil'atini bizzat kendi eliyle sunan ve ona Celâlüddîn lakabını veren Halife Nâsır, ayrıca kendisine “*Seni raiyyenin işleriyle görevlendirdim. Takva (Allah korkusu) rehberin olsun.*” diyerek nasihatte bulunmuştur. Halifenin elini öpen İbn Yûnus merasimin ardından kendisine eşlik eden diğer devlet erkânıyla birlikte bineğinin üzerinde saraydan ayrılmıştır.³⁰

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle İbn Yûnus'un vezirliğe tayin edilmesinde iki hususun öne çıktığı söylenebilir. Babasının vefatının ardından onun yerine halifenin annesi Zümürüt Hatun'un vekilliğine getirilen İbn Yûnus bu sayede başta Halife Nâsır olmak üzere hanedan ailesiyle yakınlık kurma fırsatı yakalamıştır. Daha etkili olan ikinci husus ise bizatihi Üstâdâr İbnü's-Sâhib'in bertaraf edilmesidir. Zira uzun süredir devleti kendi kontrolünde bulunduran Üstâdâr İbnü's-Sâhib sahip olduğu nüfuzu kaybetmemek için vezirlik kurumunun başına kuvvetle muhtemel asaleten bir atama yapılmasını engellemiştir. Nitekim onun ölümünden sonra ilk defa İbn Yûnus'un vezir olarak atanması bu ihtimali güçlendirmektedir. Diğer taraftan İbnü's-Sâhib'in gözden düşmesinde önemli bir rol oynayan İbn Yûnus'un bu vesileyle Nâsır'ın nazarındaki kıymetinin daha da arttırdığı ve böylece vezirliğe tayin edildiği düşünülebilir.

²⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 16.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, Bâbülhücre'nin Müstershid-Billâh (512-529/1118-1135) döneminde sarayın müstemilatından olarak inşa edilen büyük ve ilginç bir yapı olduğunu ve vezirlerin hil'at merasimlerinin burada gerçekleştiğini söylemektedir. bk. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 1/307. Ayrıca bk. Fatih Yahya Ayaz, “Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), 128, dip. 51. Kaynaklarda daha önceki dönemlerde de sarayda bu ismi taşıyan bir yerin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/ 200. Bu noktada Yâkût el-Hamevî'nin verdiği bilgiyi, söz konusu yapının Müstershid-Billâh döneminde yıkıldıktan sonra genişletilerek tekrar inşa edildiği şeklinde anlamak mümkündür. Diğer taraftan Yâkût el-Hamevî'nin kesin ifadesinden hareketle İbnü'l-Cevzî'nin kendi döneminde bu tür merasimlerin icra edildiği yeri geriye dönük olarak ifade etmek için bu kavramı kullanmış olması da söz konusu olabilir. bk. Saim Yılmaz - Ömer Sazak, “Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 301, dip. 96.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/562; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 23/181; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 16.

İbn Yûnus vezir olduktan sonra ilk olarak Abbâsîler üzerinde nüfuzunu devam ettirmek isteyen Irak Selçuklularının son hükümdarı II. Tuğrul'a (573-590/1177-1194) karşı bir sefer düzenlemiştir. Bunun için Azerbaycan atabeglerinden Kızılarslan'la (582-587/1186-1191) II. Tuğrul arasındaki mücadeleden Kızılarslan'a yardım etmek üzere görevlendirilmiştir. Aslında Kızılarslan ve Tuğrul birbiriyle mücadele halindeyken her ikisi de Nâsır'a elçi yollamışlardır. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre Sultan Tuğrul, Nâsır'a bir elçi göndererek daha önce Bağdat'ta Selçuklu idaresinin yönetim merkezi olarak kullanılan Dârülmemleke'nin tamir edilmesini, zira kendisi oraya geldiğinde burada kalmak istediğini bildirmiştir. Ancak Nâsır, Sultan Tuğrul'un elçisine herhangi bir cevap vermediği gibi, bu yapının tamamen yıkılmasını emretmiştir. Diğer taraftan Kızılarslan ise Sultan Tuğrul'a karşı kendisine asker göndermesini istemiş, Nâsır da onun bu isteğine olumlu cevap vermiştir.³¹

On beş bin kişiden oluşan ve teçhizatı için altı yüz bin dinar harcanan ordunun başına Vezir İbn Yûnus getirilmiştir. Abbâsî ordusu Hemedân önlerine vardıklarında (3 Safer 584/3 Nisan 1188) Kızılarslan'ın kuvvetleriyle birleşmişler, yaklaşık bir ay sonra da Sultan Tuğrul'un askerleriyle karşı karşıya gelmişlerdir (8 Rebûlevvel 584/7 Mayıs 1188). Yapılan savaşta Abbâsî ordusu dağılmış, Irak Selçuklu kuvvetleri ise zafer elde etmiştir. Savaş sırasında muhtemelen ordusundaki askerleri cesaretlendirmek için bir elinde kılıç diğer elinde mushafı bulduğu yerden ayrılmayan İbn Yûnus, sonunda yakalanarak Sultan Tuğrul'un çadırına getirilmiştir. Abbâsî ordusunda bulunan birçok değerli eşya, silah ve bineğe de el konulmuştur.³² Çadıra geldikten sonra Sultan Tuğrul ve yanındakilere karşı hayli sert bir tavır gösteren İbn Yûnus, onlara *emr-i şer'iyeden* ayrıldıkları ve bozgunculuk yaptıkları için halifenin kendileriyle mücadele ettiğini söylemiştir. Sultan Tuğrul ise İbn Yûnus'u alıkoyarak önce Hemedân'a oradan da Azerbaycan taraflarına götürmüştür. Fakat daha sonra serbest bırakılan İbn Yûnus önce Musul'a gitmiş oradan da Bağdat'a gelmiştir.³³ Esir düşen İbn Yûnus'un, Sultan Tuğrul tarafından Azerbaycan'a götürülmesi ile ilgili bazı detaylara yer veren Sibt İbnü'l-Cevzî, vezirin esir alındıktan sonra küçük düşürülmek

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 11/560. Bazı araştırmacılar Sultan Tuğrul'un talebinin reddedilmesi ile ilgili meselenin sadece İbnü'l-Esîr tarafından nakledildiğini ileri sürmektedir. bk. Faruk Sümer, "Tuğrul II", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Eylül 2020). Ancak İbnü'l-Esîr'e kıyasla nispeten geç dönem müellifi olsa da Zehebî tarafından da benzer bir bilgi aktarılmıştır. bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*, 22/207; a.mlf. *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 17.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/24-25. Ayrıca bk. *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 124; Ebû Ca'fer Safiyüddin Muhammed b. Alf b. Tabatabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmîyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, [ts.]), 323; Safedî, *el-Vâfi*, 19/278.

³³ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/434. Ayrıca bk. İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 323; Safedî, *el-Vâfi*, 19/277-278.

için saçlarının tıraş edildiğini ve başına kırmızı bir külah giydirildiğini nakletmektedir.³⁴

İbn Yûnus'un Irak Selçuklu kuvvetleri karşında yenilgiye uğramasının muhtemel bazı nedenlerinin olduğu belirtilmelidir. Öncelikle İbn Yûnus'un böyle bir ordunun komutanlığına tayin edilmesi bazı emîrlerin tepkisine yol açmış ve bu kişiler İbn Yûnus komutasındaki Abbâsî ordusuna yeteri kadar destek olmamışlardır. Nitekim Nâsır tarafından ordunun başına İbn Yûnus'un getirildiğini haber alan Basra Emîri Tuğrul ve Hac Emîri³⁵ Tâştekîn el-Müstencidî bu durumu gururlarına yedirememişler ve bir komutan olarak İbn Yûnus'a gereken ilgiyi göstermemişlerdir. Nitekim Irak Selçuklu kuvvetleriyle karşılaşmak üzere Hemedân önlerine geldiklerinde Emîr Tuğrul ve Tâştekîn'in görevlerinde ihmalkâr davranmaları sebebiyle Abbâsî ordusunun Sultan Tuğrul'un askerleri karşısında darmadağın olduğu kaydedilmektedir.³⁶ Diğer taraftan asker kökenli olmayan İbn Yûnus'un savaş tecrübesi bulunmadığı için orduyu komuta etmede zafiyete düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Selçuklu ve Abbâsî kuvvetleri arasındaki savaşın Abbâsîler'in aleyhine geliştiğini haber alan Eyyûbî hükümdarı Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1171-1193) İbn Yûnus'un savaş tekniklerini bilmediğini ve onu bu iş için ehil görmeyen bazı emîrlerin İbn Yûnus'a itaat etmediklerini belirtmiştir.³⁷ Bütün bunların dışında Abbâsî ordusunun sol kanadının komutanlığını yapan Emîr Mahmûd b. Tercem el-Eyvânî'nin yenilgiye uğraması sonucu emrinde bulunan Türkmen ve Kürt askerlerin savaş meydanını terk edip Karmîsîn'e (Kirmanşah) gitmeleri, İbn Yûnus'un yakın adamlarıyla baş başa kalmasına neden olmuştur. Nihayet kısa bir süre sonra İbn Yûnus esir alınmıştır.³⁸

Hemedân'da bunlar yaşanırken, bazı kaynakların bildirdiğine göre Nâsır, İbn Yûnus'un yerine vekâleten Kâdilkudât Ebû Tâlib Alî b. el-Buhârî'yi tayin etmiş (Rebîülevvel 584/Nisan-Mayıs 1188) ve beş veya altı ay sonra da Ebû'l-Ma'âlî Sa'îd b. Alî b. al-Hasan b. Hadîde'yi vezir olarak görevlendirmiştir (7 Şaban 584/1 Ekim

³⁴ Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berakât vd. (Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434/2013), 21/352-353. Ayrıca bk. *Târîhu'l-İslâm: sene 591-600*, 136.

³⁵ Abbâsîler'in erken döneminde hanedan ailesinden birisinin üstlendiği bu görev Irak Büveyhîleri'nin (334-447/945-1055) Bağdat'a hâkim olmasıyla Alioğulları'nın nakîbine (nakîbü'l-Aleviyyîn) verilmeye başlamıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'taki Büveyhî varlığını sona erdirmesinden sonra bu göreve Emîr Ebû Mansûr Kutluğ isminde bir komutan tayin edilmiştir. Muhtemelen bu uygulama, Emîr Tâştekîn örneğinde olduğu üzere, sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Hac emîrliğine asker kökenli kişilerin tayin edilmesinde Abbâsîler'in merkezî otoritesinin zayıflamasından dolayı hac yollarındaki güvenliğin tehlikeye düşmesinden kaynaklandığı söylenmektedir. Geniş bilgi için bk. Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 14 Kasım 2020).

³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/352.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/25.

³⁸ *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, 124.

1188).³⁹ İbn Receb, İbn Yûnus'un yerine vezirliğe kimin tayin edildiğini zikretmemektedir. Ancak onun verdiği bilgiye göre yeni vezir göreve başladıktan sonra İbn Yûnus'u yakalamak üzere Musul'a gitmiştir. Vezirden önce Musul'a varan İbn Yûnus, buranın emîrinin kendisini yakalamak istediğini öğrenince gizlice Tikrit'e geçmiştir. Fakat kendisine burada da benzer bir tuzak kurulduğunu haber alınca ikinci defa kaçmayı başarmış ve Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'a geldiğine dair haberler duyulmaya başlayınca halife ile görüşmüş ve 585 (1189) yılında önce sâhibülmahenz olarak görevlendirilmiş, iki yıl sonra da üstâdârlığa tayin edilmiştir (587/1191).⁴⁰

Zehebî'nin Sıbt İbnü'l-Cevzî'den⁴¹ naklen aktardığı bilgilere göre ise İbn Yûnus'un Sultan Tuğrul'un elinden kurtulması için tavassutta bulunan kişi Ahlat Emîri Seyfüddîn Bektemur'dur (Baytimur) (581-589/1185-1193 [?]). Dahası ona böyle bir görev veren kişi de Halife Nâsır'dır. Şöyle ki, İbn Yûnus'un esir düştüğünü haber alan Nâsır, Bektemur'a bir mektup göndererek ondan İbn Yûnus'u Sultan Tuğrul'un elinden kurtarmasını istemiştir. Bu sırada Sultan Tuğrul, İbn Yûnus'u Ahlat'a getirmiş, bunun üzerine Ahlat Emîri Bektemur, Sultan Tuğrul'un yaptıklarını eleştirmiş ve vezirin serbest kalmasını sağlamıştır. İbn Yûnus ise muhtemelen tekrar yakalanmamak için kılık değiştirerek önce Musul'a, oradan da Bağdat'a gelmiştir.⁴²

İbn Yûnus'un Selçuklu kuvvetlerine esir düştükten sonraki gelişmelerle ilgili birkaç hususa işaret edilmelidir. Öncelikle İbn Receb'in rivayetinde İbn Yûnus'tan sonra vezirliği üstlenen kişinin adı zikredilmemekte ve sadece *yeni vezir* ifadesi geçmektedir.⁴³ Eserin nâşiri Uzeymin, metinde yeni vezir olarak zikredilen kişinin ismini İbnü'd-Dübeyşî'den naklen İbnü'l-Kassâb olarak tespit etmiştir. Buna göre İbnü'l-Kassâb Ramazan 584 (Ekim-Kasım 1188) tarihinde nâibülvezîrlığe, 590 (1194) yılında da vezirliğe tayin edilmiştir.⁴⁴ Ancak İbnü'd-Dübeyşî'nin *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm* isimli eserinde çeşitli bağlamlarda İbnü'l-Kassâb'la ilgili verilen bilgilerde İbnü'l-Kassâb'ın 584 (1184) yılında nâibülvezîr olarak görevlendirildiğinden bahsedilmemektedir.⁴⁵ Yine ilgili kitapta İbnü'l-Kassâb'ın biyografisinin geçtiği yerde onun 584 (1184) yılında Bağdat'a geldiği ve aynı yılın Ramazan (Ekim-Kasım) ayında Dîvânü'l-inşâ reisliğine atandığı zikredilmektedir.⁴⁶ Ayrıca yine İbnü'd-Dübeyşî'nin eserinin

³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 38-39. Ayrıca bk. İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/551.

⁴⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/437.

⁴¹ Zehebî'nin Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye dayandırdığı bu bilgiler *Mir'âtü'z-zamân*'ın matbu nüshasında bulunmamaktadır.

⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 39; a.mlf. *Siyeru a'lâmi'n-nübela'*, 22/208.

⁴³ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/437.

⁴⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/437, dip. 1.

⁴⁵ İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/454, 2/370-371.

⁴⁶ İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/512-513.

İbn Yûnus'la ilgili kısmında onun esaretten kurtulduktan sonra Bağdat'a geldiği sırada vezirlik görevini İbn Hadîde'nin üstlendiği açıkça belirtilmektedir.⁴⁷ Muhtemelen Useymin'i yanığıya düşüren husus ileride detaylarına yer verileceği üzere İbn Receb'in rivayetinin devamında İbn Yûnus'un Bağdat'a gelmesinin ardından bazı görevler üstlendiği, akabinde yakalanarak gözaltına alındığı ifade edildikten sonra bütün bu hadiselerin İbnü'l-Kassâb'ın vezirliği döneminde gerçekleştiğinin söylenmesidir. Hâlbuki İbn Yûnus'un Bağdat'a gelmesiyle gözaltına alınması arasında altı yıl bulunmaktadır. Bu bakımdan İbn Yûnus'un tutuklandığı sırada vezirin İbnü'l-Kassâb olduğu makul gibi görüne de önceki hadiselerin onun vezirliği zamanında gerçekleştiğini kabul etmek mümkün değildir. Dolayısıyla İbn Receb'in metninde geçen yeni vezir tabirinin Useymin'in öne sürdüğü üzere İbnü'l-Kassâb'a değil, İbn Hadîde'ye işaret ettiğini söylemek daha doğru görünmektedir.

Günümüz araştırmacılarından Güzel de Useymin'in açıklamalarına benzer şekilde, İbnü'l-Esîr, Sibt İbnü'l-Cevzî ve Ebû Şâme'ye dayanarak İbn Yûnus'tan sonra İbnü'l-Kassâb'ın "önce vezir nâibliğine, sonra da Müeyyedüddin unvanıyla vezirlik makamına getirildiğini" söylemektedir.⁴⁸ Ancak İbnü'l-Esîr'in eserinde İbnü'l-Kassâb'ın Şaban 590 (Temmuz-Ağustos 1194) tarihinde önce nâibülvezirliğe, ardından vezirliğe tayin edildiği zikredilmektedir.⁴⁹ Yine Sibt İbnü'l-Cevzî ve Ebû Şâme de İbnü'd-Dübey'sî'nin aktardığı gibi İbnü'l-Kassâb'ın 584 (1184) yılında Bağdat'a geldiğini, önce Dîvânü'l-inşâ reisliğine, daha sonra da vezirliğe atandığını belirtmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla bu üç müellifin eserinde İbn Yûnus'un Sultan Tuğrul'la savaşa gittiği sırada yerine İbnü'l-Kassâb'ın vekâleten vezirlik görevini üstlendiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

İbn Receb'in rivayetine tekrar dönecek olursak, İbn Yûnus'un yeni vezir İbn Hadîde tarafından gözaltına alınmak istenmesi pek makul görünmemektedir. Şöyle ki, Nâsır'ın hem İbn Yûnus'u tutuklaması için İbn Hadîde'yi görevlendirmesi hem de bizzat kendisinin İbn Yûnus'u idarî açıdan üst düzey bir makam olan üstâdârlığa tayin etmesi izaha muhtaç bilgiler olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla olayların seyri bakımından Zehebî'nin İbn Yûnus'un kurtulması için bizzat Nâsır'ın tavassutta bulunduğu dair Sibt İbnü'l-Cevzî'ye dayanarak aktardığı bilgiler en azından daha sonra yaşanan hadiselerle, yani İbn Yûnus'un halife tarafından üstâdârlığa atanmasıyla daha uyumlu görünmektedir. Buna göre İbn Yûnus'un esaretten kurtulması için çaba sarf eden Nâsır, Bağdat'a gelen sabık vezirle görüşerek onu önce sâhibülmahzen (585/1189), iki yıl sonra da üstâdâr olarak görevlendirmiştir (587/1191).⁵¹

⁴⁷ İbnü'd-Dübey'sî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/551.

⁴⁸ Güzel, *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti*, 59.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/108.

⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/47; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 10.

⁵¹ İbnü'd-Dübey'sî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/551; İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/437. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/209.

Ancak kaynaklarda onun bu iki görevi sırasındaki faaliyetleriyle ilgili birkaç rivayet dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu rivayetlerden ilki Hanbelî fakihlerinden Rüknuddîn Abdüsselâm b. Abdülvehhâb b. eş-Şeyh Abdülkâdir'in [el-Geylânî] (ö. 611/1204-1205) kitaplarının yakılmasıyla ilgilidir. Şöyle ki, Bâbülezece'te birbirine komşu olan İbn Yûnus'la Şeyh Abdülkâdir'in çocukları arasında eskiden kalma bir düşmanlık bulunuyordu. İbn Yûnus üstâdârlığa tayin edilince, Şeyh Abdülkâdir'in çocuklarının bir kısmını Vâsit'ta bulunan buğday depolarına göndermiş ve bazıları orada ölmüştür. Ardından Rüknuddîn Abdüsselâm'ın evini basan İbn Yûnus, aralarında İbn Sînâ'nın eş-Şifâ' ve en-Necât isimli kitaplarıyla İhvân-ı Safâ'ya ait felsefe, mantık ve ilm-i nücûma dair eserlerin bulunduğu kitaplara el koymuştur. Ayrıca ulemâyı, kadıları ve fakihleri saraya çağırarak durumu onlara bildirmiş, kadılar da Abdüsselâm'ın fâsik olduğuna ve bu kitapların yakılmasına hükmetmişlerdir.⁵² İbn Yûnus daha sonra, Abdüsselâm'ın dedesine ait olan ve kuvvetle muhtemel bu sırada Abdüsselâm'ın idaresinde bulunan medreseyi Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye vermiştir.⁵³

Diğer taraftan Hac Emîri Tâştekin el-Müstencidî ile de bir sorun yaşayan İbn Yûnus, Tâştekin'in Selâhaddîn-i Eyyûbî ile yazışarak onun casusluğunu yaptığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine gözaltına alınan Tâştekin bir müddet hapiste kaldıktan sonra kendisine yönelik iddianın asılsız olduğu anlaşılınca tekrar eski görevine iade edilmiştir.⁵⁴ Azzâm'a göre İbn Yûnus'la Tâştekin arasındaki husumetin sebebi, Tâştekin'in siyasî ve ekonomik açıdan sahip olduğu nüfuzun İbn Yûnus tarafından kiskanılmasıdır.⁵⁵ Zira yirmi yıl hac emîrliği yapan Tâştekin'in ismi Mekke'de hutbe-lerde halifenin isminden sonra zikredilmiş, ayrıca Hille'nin iktâının yanı sıra ikinci defa görevine döndükten sonra kendisine Hûzistân'ın da iktâi verilmiş ve böylece bütün bu arazilerden yıllık yüz bin dinar gelir elde etmiştir.⁵⁶

Azzâm'ın işaret ettiği sebebin dışında İbn Yûnus'la Tâştekin arasındaki husumetin köklerinin daha da eskilere dayanma ihtimali bulunmaktadır. Hatırlanacağı üzere İbn Yûnus, Sultan Tuğrul'a karşı savaşmak üzere hazırlanan ordunun komutanlığına atanınca, Tâştekin ve diğer bazı emîrlere bu karardan memnun olmamışlar, dahası bir komutan olarak İbn Yûnus'a gereken ihtimamı göstermemişlerdir. Bundan dolayı İbn Yûnus'un, Tâştekin hakkında bazı ithamlarda bulunarak onu gözden düşürmeye çalıştığı düşünülebilir. Ancak İbn Yûnus ilk başta bu amacına ulaşmış gibi görünse de

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/5-6. Ayrıca bk. Safedî, *el-Vâfi*, 18/261.

⁵³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/31.

⁵⁴ Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 4/208; a. mlf. *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 80; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/5-6.

⁵⁵ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 233.

⁵⁶ Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, 4/208; a. mlf. *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 80.

sonuçta kendisine atılan iftiranın asılsız olduğu anlaşılınca tekrar eski vazifesine dönen ve itibarına kavuşan Tâştekîn, ekonomik açıdan olduğu kadar siyasî bakımdan da güçlü bir konuma yükselmiştir.

İbn Yûnus'un yaklaşık üç yıl devam eden üstâdârlık görevi İbnü'l-Kassâb'ın Ramazan 590 (Ağustos-Eylül 1194) tarihinde vezirliğe atanmasıyla son bulmuştur. İbn Receb'in aktardığı rivayete göre fakihlerin bir kısmı Irak Selçuklu kuvvetlerine karşı gerçekleştirilen savaşta ordunun bozguna uğrayıp birçok askerin ölümüne sebep olduğu gerekçesiyle İbn Yûnus'un hapsedilmesine hükmetmişlerdi. Bazısı ise görevlerinden el çektirilerek para cezasına çarptırılması gerektiğini söylemişlerdi.⁵⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî'deki kayıtlara göre ise İbnü'l-Kassâb vezirliğe atandığında düzenlenen merasimde devlet ricaliyle birlikte saraydan ayrılınca, Üstâdâr İbn Yûnus bu yürüyüşe katılmak istememiştir. Bunun üzerine İbnü'l-Kassâb, İbn Yûnus'u halifenin muhaliflerine destek çıkmak ve savaş sırasındaki ahmaklığından dolayı halifenin ordusunu bozguna uğratmakla itham etmiştir. Ardından kadıların fetvası ve Halife Nâsır'ın da muvâfakati ile İbn Yûnus'u gözaltına almıştır.⁵⁸ İbnü'l-Kassâb, İbn Yûnus'u tutukladıktan sonra İbnü'l-Cevzî'nin medresesine el koymuş ve onu Vâsıt'a sürgün etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin cezalandırılmasının sebebi daha önce İbn Yûnus'la aralarında husumet bulunan eş-Şeyh Abdülkâdir'in soyundan gelen Rüknüddîn Abdüsselâm'ın İbnü'l-Kassâb'ı kışkırtmasıdır. Şöyle ki, İbnü'l-Kassâb'a gelerek İbnü'l-Cevzî'nin sabık vezir İbn Yûnus'un önde gelen adamlarından birisi olduğunu öne süren Rüknüddîn Abdüsselâm, İbn Yûnus'un kendisine ait kitapları yakıtırdı dedesinin medresesine el koyduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cevzî ile ilgili ithamları bunlarla da sınırlı kalmayan Rüknüddîn Abdüsselâm onun Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen bir nâsibi⁵⁹ olduğunu ve Vezir İbn Yûnus tarafından el konulan dedesinin medresesinin ona verildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Şîî olmasıyla tanınan İbnü'l-Kassâb, Halife Nâsır'ı da etkileyerek İbnü'l-Cevzî'nin Vâsıt'a sürgüne gönderilmesini sağlamıştır.⁶⁰

Yukarıdaki bilgilere bakılacak olursa İbn Yûnus'un yeni vezir İbnü'l-Kassâb'a karşı mesafeli durması ve tören sırasında ona gerekli hürmeti göstermemesi kendisine yönelik daha önceki ithamların yüksek sesle dillendirilmesine neden olmuştur. Fakihlerin de aleyhinde fetva vermesiyle görevinden el çektirilip gözaltına alınan İbn Yûnus, İbnü'l-Kassâb'ın ölümüne kadar (Şaban 592/Haziran-Temmuz 1196) tutuklu

⁵⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/440.

⁵⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/30-31.

⁵⁹ Sözlükte "bir şeyi ortaya dikmek" olarak geçen nasb kökünden türeyen nâsibe kelimesi "kin ve düşmanlık besleyenler" manasına gelir. Şîîler'in Hz. Ali'ye, evlatlarına ve taraftarlarına [kendilerince] karşı olan zümreleri ifade etmek için kullandıkları bir tabirdir. Geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Nâsibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 11 Ekim 2020).

⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/31. Ayrıca bk. İbn Receb, *ez-Zeyl*, 2/506.

kalmış, ardından Dârülhilâfe'ye⁶¹ getirilerek buranın bilinmeyen bir yerine hapsedilmiştir. Yaklaşık altı ay kadar gözaltında tutulan İbn Yûnus 17 Safer 593 (9 Ocak 1197) tarihinde vefat etmiş ve sarayın dehlizlerinden birisine defnedilmiştir.⁶²

Hanbelî mezhebine mensup olan İbnü'l-Cevzî'nin cezalandırılmasında ise şahsî düşmanlıkların yanı sıra İbnü'l-Kassâb'ın Şîf düşünceye sahip olmasının önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Zira anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Cevzî'nin sürgüne gönderilmesiyle neticelenen hadiselerin başlangıcı onun İbn Yûnus'la ilişkisinden kaynaklanmıştır. Rûknüddîn Abdüsselâm ise kendilerine düşmanlık besleyen İbn Yûnus ve taraftarlarına karşı İbnü'l-Kassâb'ı daha da kıskırtmak için meseleyi muhtemelen dinî bir zemine çekmiş ve böylece İbnü'l-Cevzî'nin de cezalandırılmasını sağlamıştır.

2. İbn Hadîde

7 Şaban 584 (1 Ekim 1188) - 25 Safer 585 (14 Nisan 1189)

Tam adı Ebü'l-Ma'âlî Sa'îd⁶³ b. Alî b. Ahmed b. al-Hasan b. Hadîde olup, aslen Sâmer râ'nın Kerh bölgesindedir. Daha çok İbn Hadîde ismiyle bilinen Sa'îd b. Ali, 536 (1141-1142) yılı civarında Sâmer râ'da doğmuş ve çocukluğundan itibaren Bağdat'ta yaşamıştır.⁶⁴ Bazı kaynaklarda onun ensârdan Kutbe b. Âmir b. Hadîde'nin soyundan geldiği zikredilmektedir.⁶⁵ Faziletli, zengin ve infak ehli birisi olarak bilinen İbn Hadîde, âlimlere yakınlık göstermiş, aralarında İbnü'l-Cevzî'nin de bulunduğu

⁶¹ Abbâsîler döneminde halife sarayını ve müştemilâtını ifade etmek için kullanılan Dârülhilâfe, devletin erken döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) Dicle nehrinin batısında yaptırdığı, etrafı surlarla çevrili dairevî şehir içinde bulunuyordu. Mehdî-Billâh (158-169/775-785) halife olunca Dârülhilâfe'yi nehrin doğusunda bulunan Rusâfe'ye taşıdı. Hadî-İlelhâk (169-170/785-786) da burada ikâmet etti. Ancak Hârûnürreşîd'le (170-193/786-809) birlikte tekrar Dicle'nin batı yakasına nakledilen Dârülhilâfe, Sâmer râ'dan sonra Bağdat'ın yeniden devlet merkezi haline gelmesiyle (279/892) nehrin doğu tarafına taşındı. Bu süreçte halife sarayı ve sarayın etrafında bulunan yerleşim yerlerini içine alacak şekilde anlamı ve sınırları genişleyen Dârülhilâfe, Rusâfe'nin güneyindeki Sûkussülesâ'nın (Salı Pazarı) aşağı kısmında teşekkül etmeye başladı ve devletin yıkılışına kadar burada kaldı. Geniş bilgi için bk. Abdulhamit Dünder, 4/10. *Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, 57, 85, 134-136; Yılmaz - Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)", 285-313; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 17 Eylül 2020).

⁶² İbnü'n-Neccâr, *Zeylû Târîhi Bağdâd*, 16/172. Ayrıca bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/47; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 17.

⁶³ Safedî bir yerde onun ismini Sa'îd, bir başka yerde ise diğer kaynaklardan farklı olarak muhtemelen yanlışlıkla Sa'd şeklinde zikretmiştir. bk. Safedî, *el-Vâfi*, 15/112, 152.

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/198; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 131; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 601-610*, 367-368.

⁶⁵ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/342; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/198; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 131; Safedî, *el-Vâfi*, 15/152.

kimseleri evinde ağırlamıştır. Hadis ve fıkıh ilmiyle de meşgul olan İbn Hadîde, Şafîî fakihî Ebü'l-Hayr Ahmed b. İsmail el-Kazvîni'den (ö. 590/1194) fıkıh öğrenmiş, İbnü'l-Cevzî'den hadis rivayet etmiştir.⁶⁶ Ancak Zehebî onun ilmî açıdan yetkin bir kişi olmadığını gibi kitabet konusunda da zayıf olduğunu belirtmektedir.⁶⁷

Kaynaklarda İbn Hadîde'nin vezirlik öncesi hayatına dair bilgiler oldukça azdır. Devlet kademesinde ilk defa ne zaman göreve başladığına dair doğrudan bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Safedî onun Abbâsî halifeliği tarafından pek çok defa Irak'ın çeşitli yerlerine ve Cibâl bölgesine elçi olarak gönderildiğini kaydetmektedir.⁶⁸ Safedî bu bilgiyi aktarmakla birlikte, İbn Hadîde'nin kim tarafından ve hangi amaçla görevlendirildiğine dair bir açıklamada bulunmamaktadır.

Yukarıda da zikredildiği üzere İbn Yûnus'un Irak Selçuklu kuvvetlerine mağlup olması ve esir düşmesinin ardından yerine vekâleten Kâdilkudât Ebû Tâlib Alî b. el-Buhârî tayin edilmişti (Rebûlevvel 584/Nisan-Mayıs 1188). Bu atamadan beş veya altı ay sonra İbn Hadîde vezir olarak görevlendirilmiştir (7 Şaban 584/1 Ekim 1188).⁶⁹ Hil'at merasimi için halifenin huzuruna çıkan İbn Hadîde, Muizzüddîn lakabıyla taltif edilmiş ve kendisine atlastan bir gömlek, simli ve altınla tezyin edilmiş siyah bir *imâme* (sarığa benzeyen bir tür başörtüsü) ve bir *fereciyye* (geniş ve kolları yırtmaçlı bir nevi cübbe) verilmiştir. Ayrıca kendisine kılıç kuşandırılmış ve halifeye ait atlardan bir tane hediye edilmiştir. Hil'at merasiminin ardından atın üzerinde Bâbü'l-hücre'den ayrılan İbn Hadîde, kendisine eşlik eden emîrlere, hâciblere, divan görevlileri ve ileri gelen devlet ricaliyle birlikte resmî konutuna gitmiştir.⁷⁰ İbnü'd-Dübeyşî'nin aktardığı bilgiye göre İbn Hadîde'nin vezirliğe atanması münasebetiyle bir *inhâ*⁷¹ metni yazılarak Nâsır'a takdim edilmiştir. Halifenin muvâfakati alındıktan

⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/199; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 601-610*, 368; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 214.

⁶⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 601-610*, 368.

⁶⁸ Safedî, *el-Vâfi*, 15/152.

⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 38-39. Ayrıca bk. İbnü'd-Dübeyşî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/551.

⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/198-199; Ebû Şame, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 131-132.

⁷¹ Abbâsîler döneminde vezirliğe yapılan atamalar için halifenin emriyle yazılan metinlere genellikle *tevkî'* adı verilmiştir. Her vezirin tayini için bir *tevkî'* çıkarılmış olmakla birlikte kaynaklarda çoğu zaman halifenin sadece *tevkî'* çıkardığı söylenmiş, *tevkî'*lerin muhtevasıyla ilgili ise bir kaç dışında hemen hemen hiç bir bilgi verilmemiştir. Halifenin *tevkî'* çıkardığına dair kaynaklarda geçen bazı ifadeler için bk. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi'l-ümem*, thk. Henry Frederick Amedroz - David Samuel Margoliouth (Kahire: Matba'atü's-Şeriketi't-Temeddün, 1914), 1/219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/ 331, Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 35. Bazı kaynaklarda zikredilen *tevkî'* metinlerinin muhtevası için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/196; Ebû Sa'd Emînü'ddevle Alâ b. al-Hasan b. Vehb b. el-Mûsalâyâ, *Resâilü Emîni'd-devle İbni'l-Mûsalâyâ*, thk. İsmâ Mustafa Abdülhâdi Ukle (Ayn: Merkezü Zâyid

sonra hâcibe teslim edilen söz konusu metin vezirin konutunda herkesin önünde okunmuştur.⁷²

Vezirlik süresi nispeten kısa süren İbn Hadîde yaklaşık beş ay sonra 25 Safer 585 (14 Nisan 1189) tarihinde görevinden azledilmiştir.⁷³ Konuyla ilgili birçok kaynakta nakıblık (nâkîbülaleviyyîn) görevine atanan İbn Mehdî'nin vezirin aleyhinde faaliyette bulunduğu ve bundan dolayı halifenin İbn Hadîde'yi görevinden azlettiği zikredilmektedir.⁷⁴

İbn Mehdî'nin faaliyetlerinin dışında Azzâm⁷⁵ Zehebî'den naklen İbn Hâdîde'nin görevden alınmasına neden olabilecek bir başka hususa da işaret etmektedir. Buna göre sâbık vezir İbn Yûnus Irak Selçuklu kuvvetlerinin elinden kurtulunca gizlice Bağdat'a gelmiş ve İbn Hadîde'nin evinde saklanmaya başlamıştır. Bunu haber alan Nâsır, vezirine İbn Yûnus'un nerede olduğunu sormuştur. İbn Hadîde onun şu anda Tikrit'te bulunduğunu söyleyince, halife “Devletimi bu bilgiyle mi yöneteceksin?” diyerek İbn Hadîde'nin bir vezir olarak gerekli birikime ve kabiliyete sahip olmadığını belirtmiştir. Zehebî bu bilgiyi naklettikten sonra, İbn Hadîde'nin ticaretin gereklerini vezirliğine gereklerinden daha iyi bildiğini söylemiştir.⁷⁶

Kaynaklar İbn Mehdî ile İbn Hadîde arasında neden böyle bir düşmanlığın yaşandığına dair herhangi bir imâda bulunmamıştır. Bununla birlikte İbn Mehdî'nin Şîfî düşünceye, İbn Hadîde'nin ise Şafî mezhebine (yani Sünnî düşünceye) mensup olması aralarındaki düşmanlığın esas sebebini teşkil etmiş olabilir. Nitekim Hartmann İbn Mehdî'nin ileriki yıllarda vezirlik yaptığı dönemde halifenin memlûkleriyle yaşadığı sorunun temelinde mezhep düşüncesi olduğunu söylemiştir.⁷⁷ Diğer taraftan Zehebî'nin rivayetiyle ilgili bir hususa işaret etmek gerekirse Halife Nâsır'ın İbn Yûnus'u yakalatmak istemesinin daha sonra onu Dîvânü'z-zimâm reisliğine ve

li't-Türâs ve't-Târîh, 2003) 222-223, 226-229. İbn Hadîde'nin vezirliğe atandığına dair İbnü'd-Dübey'sî'nin aktardığı bilgilerde *inhâ* kelimesinin geçmesi Abbâsîler'in geç dönemlerinde söz konusu metinler için bu tabirin kullanıldığını gösterebilir. Yine İbnü'l-Alkamî'nin vezirliğe atanmasıyla ilgili *el-Havâdisü'l-câmi'a* müellifi de benzer şekilde bir *inhâ* metni çıkarılarak Halife Müsta'sım'ın olurluna sunulduğunu söylemektedir. bk. *el-Havâdisü'l-câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, thk. Mehdî en-Necm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2003), 152. Osmanlı dönemine gelindiğinde ise yüksek rütbeli görevlilerin kendilerinden aşağı mevkilerde bulunanlara gönderdikleri ve *buyruldu* denilen emirlerde “*inhâ* olunur ki” yahut “*ba'de't-tahiyye* (*ba'de's-selâm*) *inhâ* olunur ki” ifadeleri kullanılmıştır. Osmanlı döneminde diplomatik yazışmalarda *buyruldu* teriminin anlamı ve kullanımıyla ilgili bk. Mübahat S. Kütükoğlu, “Buyruldu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 14 Eylül 2020).

⁷² İbnü'd-Dübey'sî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/343.

⁷³ İbnü'd-Dübey'sî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/344.

⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/198-199; Ebû Şame, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 132. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 601-610*, 368.

⁷⁵ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 235.

⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 40. Ayrıca bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/306.

⁷⁷ Hartmann, “Abbâsîlerin Son Devirlerinde Bağdat'ta Türkler”, 106.

üstâdârılığa atamasıyla çeliştiği düşünülebilir. Dolayısıyla İbn Hadîde'nin Halife Nâsır'ın nazarındaki konumunu kaybetmesinin sebebinin İbn Yûnus'u evinde gizlemesinden ziyade, İbn Mehdî'nin mezhep taassubundan kaynaklanan aleyhteki faaliyetleri olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Zehebî'nin işaret ettiği üzere İbn Hadîde'nin meslekî açıdan nispeten yetersiz olması ise ancak bu şartlarda ikincil neden olarak değerlendirilebilir.

Vezirlik görevinden azledilen İbn Hadîde'nin İbn Mehdî tarafından tutuklanarak mallarının büyük bir kısmına el konulduğu söylenmektedir. Ancak konuyla ilgili rivayetler birlikte değerlendirilirse İbn Hâdîde'nin iki defa gözaltına alındığı ve yine iki defa mallarının müsadere edildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kaynaklarda herhangi bir isim verilmemekle birlikte ilk cezalandırma hadisesinin İbn Mehdî dışında birisi tarafından gerçekleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu esnada bir nakib olarak İbn Mehdî'nin daha önce benzeri olmayan bir şekilde veziri gözaltına alma ve mallarına el koyma gibi bir görev üstlenmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bazı rivayetlerde herhangi bir ayrıma işaret edilmese de İbn Mehdî'nin ancak vekâleten vezirlik görevine atandığı 597 (1200) yılında İbn Hadîde'yi tutuklamış olması kuvvetle muhtemeldir.

Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Ebû Şâme'nin aktardığı bilgiye göre vezirlikten azledilip gözaltına alınan İbn Hadîde, Ahlâtıyye⁷⁸ türbesine sığınmış, ancak bunun bir faydası olmamıştır. Sonuçta kendisinden istenen malları vererek, anlaşıldığı kadarıyla, hapsedilmekten kurtulmuş ve evinde oturmasına müsaade edilmiştir. Ancak İbn Mehdî nâibülvezîrlığe atanınca İbn Hadîde bir kez daha gözaltına alınmıştır. İbn Mehdî, İbn Hadîde'yi gözaltına almakla kalmamış mazûl vezirin saçlarını ve sakallarını kestirmiş, ayrıca kendisine kadın elbisesi giydirerek insanların arasında dolaştırmıştır. İbn Mehdî tarafından ağır işkencelere maruz kalan İbn Hadîde onun vezirliğe atanmasından (8 Zilhicce 602/16 Temmuz 1206) kısa bir süre sonra Matbah⁷⁹ soğakındaki (Derbülmatbah) evinden kaçmıştır. İbn Mehdî'nin elinden kurtulduktan

⁷⁸ Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın (550-588/1155-1192) kızı ve aynı zamanda Halife Nâsır-Lidîmillâh'ın hanımı Selçuk Hatun'un kabrinin bulunduğu yerdir. Ahlâtıyye lakabıyla meşhur olan Selçuk Hatun vefat edince Nâsır, hanımın kabrinin bulunduğu yere türbe, hângâh ve imaret yaptırmıştır. Bağdat'ın doğu yakasında bulunan bu yapılar [er-]Ribâtu'l-Ahlâtıyye ismiyle meşhur olmuştur. bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 213, dip. 213.

⁷⁹ Kaynaklarda Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) tarafından inşa edilen dairevî şehrin Basra ve Kûfe kapılarına doğru uzanan iki ana caddenin keşiştiği yerde, yani şehrin güney köşesinde Matbak veya Mutbik adıyla anılan büyük bir hapishane bulunduğu zikredilmektedir. Hapishane yapıldıktan sonra bu bölge onun adıyla anılmaya başlanmış ve bu yapı Halife Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Geniş bilgi için bk. Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Oxford: The Clarendon Press, 1900), 26-29; Metin Yılmaz, "Abbasiler Dönemi Bağdat Zindanları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 103-106. Halife Mansûr'un yaptırmış olduğu dairevî şehir, Sâmerâ'dan sonra Bağdat'ın yeniden devlet merkezi yapılmasıyla (279/892) terk edilmiş ve Dârülhilâfe Dicle nehrinin doğu tarafına taşınmıştır. Bundan sonraki süreçte

sonra ömrünün sonuna kadar Bağdat'ta yaşayan İbn Hadîde Cemâziyelevvel 610 (Eylül-Ekim 1213) tarihinde vefat edince cenazesi Kûfe'ye götürülerek Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in kabirlerinin bulunduğu meşhede defnedilmiştir.⁸⁰

3. İbnü'l-Kassâb

Nâibülvezîrlük: Receb 585 (Ağustos-Eylül 1189)- Receb veya Şaban 590 (Haziran-Temmuz veya Temmuz-Ağustos 1194)

Vezirlik: Receb veya Şaban 590 (Haziran-Temmuz veya Temmuz-Ağustos 1194) - Şaban 592 (Haziran-Temmuz 1196)

Aslen Şîrazlı olup ismi Ebü'l-Fazl Muhammed b. Alî b. Ahmed b. el-Kassâb el-Bağdâdî'dir.⁸¹ Babası Dârülhilâfe surlarının hemen kuzeyinde yer alan meşhur Salı pazarındaki (Sûkussülesâ) Derbülbasriyyîn'de (Basralılar Sokağı) et sattığı için İbnü'l-Kassâb lakabıyla tanınmaktadır.⁸² Gelişme çağında edebiyat ve nahivle ilgilenen İbnü'l-Kassâb, dil ve edebiyat âlimi Ebü's-Saâdât İbnü'ş-Şecerî'den (ö. 542/1148) ders almıştır. Ayrıca mukâseme ve hesap konularında maharet kesbetmiştir.⁸³

Şîraz'da ikâmet ederken Nâsır tarafından Bağdat'a çağrılarak Ramazan 584 (Ekim-Kasım 1188) tarihinde Dîvânü'l-inşâ reisliğine tayin edilen⁸⁴ İbnü'l-Kassâb, İbn Hadîde'den sonra vekâleten vezirliğe getirilen Kâdilkudât İbnü'l-Buhârî'nin beş veya atı ay devam eden görevinden sonra⁸⁵ Receb 585 (Ağustos-Eylül 1189) tarihinde nâibülvezîr olarak görevlendirilmiştir.⁸⁶ Zehebî'den naklen İbnü'l-Kassâb'ın Dîvânü'l-inşâ'daki görevinden çok daha önce devlet hizmetine girdiğini belirten Azzâm, onun

eski şehir zamanla terk edilmiştir. Her ne kadar davirevî şehrin ne kadar daha ayakta kaldığına dair kesin bir tarih vermek mümkün değilse de meşhur coğrafyacı Mukaddesî'nin aktardığı bilgiler, en azından IV. (X.) yüzyılda sadece dairevî şehrin merkezindeki Mansûr Camii'nin ayakta kaldığını, etrafındaki yerleşim yerlerinin ise harabeye döndüğünü göstermektedir. bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, thk. Gâzî Tuleymât (Dımaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1980), 120. Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'deki kayıtlar Matbah sokağının (Derbülmatbah) Dicle nehrinin doğu tarafında ve Dârülhilâfe'nin yakınında olduğunu belirtmektedir. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/97. Dolayısıyla yukarıdaki metinde geçen Matbah'la dairevî şehrin içinde bulunan Mutbık veya Matbak'ın birbirinden farklı olduğu dikkate alınmalıdır.

⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/146, 198-199; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 79, 132.

⁸¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/47; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 10; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 21/323; a. mlf. *Târihu'l-İslâm: sene 591-600*, 111.

⁸² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 324; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 21/324.

⁸³ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 10; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 324

⁸⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû Târihi Medîneti's-selâm*, 1/513; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/356, 22/47.

⁸⁵ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 235.

⁸⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 581-590*, 42.

Hûzistân bölgesindeki yerleşim yerlerinden birisinde valilik yaptığını ve muhtemelen buradaki başarısından dolayı Bağdat'a çağrılarak Dîvânü'l-inşâ reisliğine atandığı söylenebilir.⁸⁷

Zehebî'deki bilgilere bakılacak olursa İbnü'l-Kassâb'ın İbnü's-Şecerî'den ders okuduğu sırada devlet hizmetine girdiği ve bir müddet İsfahân'da kaldıktan sonra Bağdat'a gelerek Dîvânü'l-inşâ'da göreve başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Zehebî'nin rivayetinde İbnü'l-Kassâb'ın resmî bir görev üstlendiğine dair bazı ipuçları bulunmakla birlikte, söz konusu görevin mahiyetine dair herhangi bir bilgi zikredilmemiştir. Diğer taraftan İbnü'l-Esîr'in konuyla ilgili aktardığı bir rivayet bu kapalılığı nispeten ortadan kaldırmaktadır. Şöyle ki, aşağıda da zikredileceği üzere, Hûzistân seferine çıkmadan önce ordunun komutanlığına atanmak isteyen İbnü'l-Kassâb, halifeyle istişare ederken bu işe kendisinin ehil olduğunu zira orada daha önce idarecilik yaptığı için bu bölgeyi iyi bildiğini belirtmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla İbnü'l-Kassâb'ın Bağdat'a gelmeden önce Hûzistân bölgesinde idarî bir görev üstlendiği ve bu görevi sırasındaki başarısı sebebiyle Dîvânü'l-inşâ reisliğine atandığı söylenebilir. Ayrıca bu dönemde Hûzistân'ın Irak Selçukluları'na bağlı bir emîrlik olduğu ve bu emîrliğin başında Şümle'nin (ö. 570/1174-1175) neslinden gelen kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak, aşağıda detaylarına yer verileceği üzere, İbnü'l-Kassâb'ın gerçekleştirdiği seferle Hûzistân Emîrliği ortadan kalkmış ve bölge Abbâsîler'in hâkimiyetine girmiştir.

Nâibülvezîrlük görevine atandıktan sonra idarî açıdan etkinliğini giderek arttıran İbnü'l-Kassâb Dîvânü'l-inşâ'nın yanı sıra Dîvânü'l-meclîs'ten⁹⁰ çıkan bütün emirlerin de kendi kontrolünde olmasını sağlayarak divanların idaresini kendi uhdesinde toplamıştır.⁹¹ Diğer taraftan kitabet konusundaki maharetinin yanında savaş sanatlarının inceliklerine hâkim birisi olarak da tavsif edilen İbnü'l-Kassâb, verdiği isabetli kararlardan dolayı Halife Nâsır tarafından büyük bir övgüye mazhar olmuştur.⁹² Öyle ki, onun tedbir ehli ve tarif edilemez bir zekâya sahip olduğu söylenmiştir.⁹³

Sahip olduğu bu meziyetler sebebiyle Halife Nâsır'ın takdirlerini kazanan İbnü'l-Kassâb, yaklaşık beş yıl sonra Receb veya Şaban 590 (Haziran-Temmuz veya Temmuz-

⁸⁷ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 235.

⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 591-600*, 111.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/109.

⁹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla merkezî karar alma mekanizmasının başı sayılan bu divan daha çok Fatimî devlet idaresinde ortaya çıkmış idarî bir bürodur. bk. Abdülazîz ed-Dürî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 18 Eylül 2020). Dîvânü'l-meclîs, Fatimî idarî sisteminin bir parçası olmakla birlikte, yukarıdaki metinde de zikredildiği üzere, kaynaklarda geçen bazı rivayetlerden benzer bir divanın Abbâsîler'in nispeten geç dönemlerinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 393; Safedî, *el-Vâfi*, 13/25, 20/193.

⁹¹ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513.

⁹² Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 10; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 324.

⁹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 591-600*, 112.

Ağustos 1194) tarihinde vezir olarak görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Bâbü'l-hücre'ye gelerek halifenin huzuruna çıkmış ve kendisine vezirlik hil'ati verilmiştir. Ayrıca Müeyyedüddîn lakabıyla taltif edilmiştir.⁹⁴ Yaklaşık bir ay sonra (Ramazan 590/Ağustos-Eylül 1194) tekrar saraya çağrılan İbnü'l-Kassâb için bu sefer diğer devlet erkânının da hazır bulunduğu bir tören düzenlenmiştir. Burada kendisine ikinci kez hil'at giydirilmiş ve bir binek hediye edilmiştir. Ayrıca vezirliğe atandığına dair bir ahidnâme verilmiştir. Törenin sonunda beraberinde bulunan kişilerle birlikte resmî konutuna geçmiştir. Ardından halifeye sunulmak üzere bir *inhâ* metni yazılmış ve bu metne cevaben halifenin gönderdiği yazı orada bulunanların huzurunda Hâcib İbnü'n-Nâkîd tarafından okunmuştur.⁹⁵ Ayrıca kapısında âdet olduğu üzere nevbet⁹⁶ çalınmıştır.⁹⁷

İbnü'l-Kassâb nâibülvezîrlîk görevini yürütürken, Hârizmşâh hükümdarı Alâüddîn Tekîş (568-596/1172-1200) Irak Selçukluları'nın son hükümdarı Sultan Tuğrul'u mağlup etmiş ve başta Hemedân olmak üzere çevresindeki bölgeleri ele geçirmiştir. Halife Nâsır ise bir taraftan Irak Selçukluları'na karşı Tekîş'e destek olmak diğer taraftan bölgede asker bulundurmak ve Hârizmşâh kuvvetlerinin zapt ettikleri yerleri Abbâsîler'e bırakmaları için İbnü'l-Kassâb'ın komutasında Hemedân'a bir ordu sevk etmiştir. Ayrıca Alâüddîn Tekîş'e verilmek üzere bir de hil'at göndermiştir. Bunun üzerine yola çıkan İbnü'l-Kassâb, Hemedân'a bir fersah uzaklıkta konaklamıştı. Bu sırada Tekîş, İbnü'l-Kassâb'ın yanına gelmesini istemiş, İbnü'l-Kassâb ise halifenin hil'atını ve diğer hediyeleri alması için onun kendi çadırına gelmesi gerektiğini bildirmişti. Bunun üzerine yakın çevresi Tekîş'i uyararak, şayet İbnü'l-Kassâb'ın çadırına giderse kendisini öldürebileceğini söylemişlerdir. Ancak Tekîş hil'ati almak için İbnü'l-Kassâb'ın çadırına gitmeye karar veriyse de İbnü'l-Kassâb bulunduğu yeri terk ederek bir dağa sığınmış, Tekîş de tekrar Hemedân'a dönmüştür (Rebîülevvel-Rebîülâhîr 590/Mart-Nisan 1194).⁹⁸

İbnü'l-Esîr'in rivayetinin son kısmında İbnü'l-Kassâb'ın akıbetine dair nispeten kapalı olan kısım Cüveynî'nin aktardığı kayıtlarla aydınlatılabilir görünmektedir.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/108-109; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513.

⁹⁵ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513.

⁹⁶ Askerî muzika takımının hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği musikidir. Abbâsî halifeleri nevbeti başlangıçta sadece kendi saray kapılarında çalınmasına müsaade etmişler, ancak zamanla diğer bölge hükümdarlarına hükümdarlık alametlerini tevcih ederken nevbet çalınması için davul ve kös de göndermeye başlamışlardır. Özellikle Büveyhîler'le birlikte halife ve emîrlerin dışında vezir ve ordu komutanı gibi üst düzey devlet ricalinin evlerinin önünde de nevbet çalmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özyayın, "Nebbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 18 Eylül 2020).

⁹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 95.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/108. Ayrıca bk. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 274.

Buna göre ordusuyla birlikte Tekiş'in kendi üzerine geldiğini gören İbnü'l-Kassâb kaçarak Bağdat'a gelmiş ve halifeden özür dilemiştir. Tekiş ise Hemedân başta olmak üzere Irak'ta (İrâk-ı Acem)⁹⁹ bulunan diğer yerleri ele geçirerek buralara vergi tahsilatı ve emîrler tayin etmiş, daha sonra kendisi Hârizm'e dönmüştür. Bu emîrlerin arasında Sultan Tuğrul'a karşı Tekiş'in yanında bulunan, daha sonra İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân seferi sırasında Abbâsî kuvvetlerine destek olacak Kutluğ İnanç b. Pehlivan da bulunmaktadır. Tekiş, Kutluğ İnanç'a İsfahân'ın yönetimini bırakmış ve bölgedeki diğer emîrleri de ona bağlamıştır.¹⁰⁰

İbnü'l-Esîr ve Cüveynî'nin verdiği bilgiler birlikte düşünülürse İbnü'l-Kassâb'ın Alâüddîn Tekiş'e karşı başarısız olduğu ve Bağdat'a dönmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak yukarıdaki hadiselerin detaylarına ver vermeyen Zehebî ve Safedî'nin kayıtlarına göre ise nâibülvezîrlik yaptığı sırada İsfahân'la Hemedân'ı ele geçiren, Rey'i ise muhasara altına alan İbnü'l-Kassâb, buralardaki başarılarından dolayı büyük bir nüfuz elde etmiş ve Bağdat'a dönünce vezir olarak görevlendirilmiştir.¹⁰¹ Safedî'den farklı olarak bir başka yerde Zehebî, İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgileri iktibas ederek İbnü'l-Kassâb'ın bir başarısından veya bu başarısı sebebiyle vezirliğe tayin edildiğinden bahsetmemiştir. Zehebî'nin metnine dair dikkat çeken bir başka husus, muhakkik tarafından konulduğu anlaşılan ilgili paragrafın başlığının köşeli parantez içinde "*Hârizmşah'ın Dağa Sığınması*" şeklinde yazılmış olmasıdır.¹⁰² Hâlbuki İbnü'l-Esîr'in rivayetinde dağa sığınan kişinin İbnü'l-Kassâb olduğu açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla bir kez ifade etmek gerekirse İbnü'l-Kassâb'ın nâibülvezîrlik yaptığı sırada, Tekiş'e karşı Hemedân üzerine sefere çıktığı ve başarısız olduğu, sonrasında ise Bağdat'a döndüğü anlaşılmaktadır. Bu açıdan Zehebî ve Safedî'deki bilgilere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği belirtilmelidir.

İbnü'l-Kassâb, Hemedân üzerine düzenlediği seferden yaklaşık üç ay sonra vezirliğe tayin edilmiştir. Vezir olarak göreve başladıktan sonra İbnü'l-Kassâb'ın gerçekleştirdiği en önemli faaliyet Hûzistân seferidir. Seferin amacı uzun yıllardır bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran Irak Selçukluları'nın Hûzistân Emîri Şümle'nin vefatından sonra torunları arasında meydana gelen ihtilafı fırsat bilen Nâsır'ın bölgeyi hâkimiyeti altına almak istemesidir.¹⁰³ Diğer taraftan, aşağıda da zikredileceği üzere,

⁹⁹ Selçuklular devrinden itibaren İsfahân, Hemedân ve Rey (Tahran) arasında kalan merkezî İran (el-Cibâl) için İrâk-ı Acem, Irak olarak bilinen Mezopotamya bölgesi için de İrâk-ı Arab tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Adnan Karaismailoğlu, "Acem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 26 Eylül 2020). Cüveynî'nin metninde her ne kadar sadece Irak toprakları ifadesi geçiyorsa da Tekiş'in ele geçirdiği bölgeler dikkate alındığında Irak topraklarından kastın İrâk-ı Acem olduğu söylenebilir.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 274.

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/323; Safedî, *el-Vâfi*, 4/121.

¹⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 581-590*, 94.

¹⁰³ Hartmann, "Nâsır-Lidînillah".

bu sefer sayesinde İbnü'l-Kassâb'ın da kendince ulaşmak istediği bazı hedefleri vardır. Nitekim o bu hedeflerine ulaşmak için sefere çıkılması konusunda Nâsır'ı teşvik etmekle kalmamış, ordunun başında bizzat kendisinin gönderilmesini istemiştir.¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre henüz nâibülvezîr iken bu meseleyi Nâsır'la görüşen İbnü'l-Kassâb'ın aslında halifeden böyle bir istekte bulunmasının en önemli sebebi önceden idarecilik yaptığı bu bölgede kurduğu dostluklar sayesinde, Hûzistân'ı ele geçirerek bir anlamda yarı bağımsız bir yapı kurmak ve bu sayede kendi otoritesini güvence altına almaktır. Gizliden gizliye böyle bir niyet taşıyan İbnü'l-Kassâb, Nâsır'ı ikna etmek için Hûzistân coğrafyasını çok iyi bildiğini ve bu sayede bölgeyi kolayca ele geçirip hâkimiyeti altına alabileceğini söylemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-Kassâb vezirliğe tayin edilinceye kadar bu mesele bir daha gündeme gelmemiştir. Ancak İbn Şümle (Garsüddîn) vefat edince oğulları arasında ayrılık çıkmış ve içlerinden bazıları eskiden beri dost oldukları İbnü'l-Kassâb'tan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Hûzistân üzerindeki emelleri yeniden canlanan İbnü'l-Kassâb, Halife Nâsır'ı bu sefer inandırmış ve ordunun komutanlığını da elde etmiştir. 591 (1195) yılında Hûzistân'a varan Abbâsî ordusu kendisine karşı koyabilecek bir güç bulunmadığı için yerel emîrlerle yapılan görüşmeler sonucunda başta Tüster olmak üzere bölgedeki diğer birçok yerleşim yerini ele geçirmiştir.¹⁰⁵

İbnü'l-Kassâb Hûzistân üzerine gerçekleştirdiği seferin ardından Vâsıt ile Basra arasında bulunan Meysân'a gitmiş ve burada kendisine bölgenin hâkimi Kutluğ İnanç b. Pehlivân da katılmıştır. Kutluğ İnanç'ın İbnü'l-Kassâb komutasındaki Abbâsî ordusuna katılmasının sebebi, Mayacık komutasındaki Hârizmşah ordusuyla Zencan yakınlarında yaptığı savaşta yenilmesidir. İbnü'l-Kassâb büyük bir teveccühle karşıladığı Kutluğ İnanç'a at, çadır ve ihtiyacı olan diğer eşyaları vermiştir. Meysân'dan hareket eden ve birlikte Hemedân önlerine kadar gelen İbnü'l-Kassâb ve Kutluğ, Hârizmşah kuvvetlerinin Rey'e çekilmeleri üzerine Şevval 591 (Eylül-Ekim 1195) tarihinde Hemedân'ı ve diğer birçok yerleşim yerini kolay bir şekilde hâkimiyet altına aldılar. Ardından Rey üzerine yürüdüler. Hârizmşah kuvvetleri bu sefer Rey'e yaklaşık 20 fersah (125 km. civarı) uzaklıkta bulunan Huvâr şehrine çekildiler. Bu sırada Hârizmşah kuvvetlerinin Rey'den çekildiğini gören Kutluğ İnanç ve diğer emîrler, buraların İbnü'l-Kassâb'ın eline geçmesinden önce kendi kontrollerinde kalması için Rey'i zapt ettiler. Bunun üzerine şehri kuşatma altına alan İbnü'l-Kassâb, Kutluğ ve beraberindeki diğer emîrlerin ayrılması üzerine Rey'i ele geçirdi. Rey'den sonra Âveh şehrine gelen Kutluğ ve beraberindekiler ise İbnü'l-Kassâb'ın tayin ettiği askerî vali tarafından şehre girmelerine müsaade edilmeyince Kerç'e gitmek üzere yola çıktılar ve Derbend'e geldiler. İbnü'l-Kassâb da Hemedân istikametine doğru onların peşin-

¹⁰⁴ İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân'a gönderilecek ordunun komutanlığını üstlenme konusunda ısrarcı olmasının bir diğer nedeninin daha önce Alâüddîn Tekiş'e karşı düzenlediği seferdeki başarısızlığını telafi etmek istemesi olduğu söylenebilir.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/109. Ayrıca bk. İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513.

den harekete geçti. Anlaşıldığı kadarıyla Kerç'e varmadan İbnü'l-Kassâb komutasındaki Abbâsî ordusuyla Kutluğ İnanç'ın askerleri karşı karşıya geldiler. Taraflar arasında meydana gelen savaşta ordusu mağlup olmakla birlikte Kutluğ İnanç sağ kurtulmayı başardı.¹⁰⁶

Savaşın sonra Hemedân'a doğru yola çıkan İbnü'l-Kassâb şehrin dışında kamp kurarak üç ay boyunca burada kaldı. Hemedân'ın Abbâsî hâkimiyetine geçmesi üzerine Tekiş tarafından bir elçilik heyeti gönderildi. Bu heyet sulh şartlarının belirlenerek Hemedân topraklarının Alâüddîn Tekiş'e teslim edilmesini istedi. Ancak İbnü'l-Kassâb elçilik heyetine herhangi bir cevap vermedi. Bunun üzerine Alâüddîn Tekiş, Hemedân'a doğru yola çıktı. Ancak o gelmeden İbnü'l-Kassâb öldü (Şaban 592/Haziran-Temmuz 1196). Bu hadiseden birkaç hafta sonra Hemedân önlere Abbâsî ordusuyla karşı karşıya gelen Alâüddîn Tekiş'in ordusu büyük bir zafer kazandı (15 Şaban 592/15 Temmuz 1196). Böylece Hemedân'ı yeniden ele geçiren Tekiş, İbnü'l-Kassâb'ın mezarını açtırarak başını gövdesinden ayırdı ve Hârizm'e götürüp teşhir etti.¹⁰⁷

Netice itibarıyla Hemedân üzerine ilk seferini nâibülvezîr iken düzenleyen İbnü'l-Kassâb, vezirliğe tayin edildikten sonra önce Hûzistân'a, ardından ikinci kez Hemedân'a sefere çıkmıştır. Ancak günümüz araştırmacılarından Azzâm, İbnü'l-Esîr ve diğer kaynakların verdiği bilgileri dikkate alarak İbnü'l-Kassâb'ın 587 (1191) yılında [nâibülvezîr iken] Hûzistân seferine çıktığını ve bu seferdeki başarısından dolayı vezirliğe atandığını imâ etmektedir.¹⁰⁸ Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, kaynaklar Hûzistân seferinin detaylarıyla ilgili kısmen farklı bilgiler vermekle birlikte, İbnü'l-Kassâb'ın bu sefere vezirliğe tayine edildikten sonra çıktığı hususunda ittifak halindedir.¹⁰⁹ Bu noktada Azzâm'ın İbnü'l-Esîr'in aktardığı bilgilere parçacı yaklaştığı ve rivayetin içinde iki ayrı zaman dilimine yapılan vurguyu dikkatten kaçırdığı, bundan dolayı İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân seferine nâibülvezîr iken çıktığı sonucuna ulaştığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki yukarıda da zikredildiği üzere İbnü'l-Esîr'in rivayetinde İbnü'l-Kassâb'ın henüz vezirliğe atanmadan önce meseleyi Nâsîr'la görüştüğü ve onu bu sefer için ikna etmeye çalıştığı zikredilmektedir. Ardından vezirliğe atanınca Hûzistân'daki şartların da olgunlaşmasıyla ordunun sefere çıktığı anlatılmaktadır. Konuyla ilgili işaret edilmesi gereken bir diğer husus, Azzâm'ın İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân'a sefere çıktığı tarih olarak zikrettiği 587 (1191) yılı kaynaklarda geçmediği

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/111-112. Ayrıca bk. Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-sudûr ve âyet- üs-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, çev. Ahmet Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 2/349.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/112. Ayrıca bk. İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513-514; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/47; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 10; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 591-600*, 111.

¹⁰⁸ Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 236.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/109; İbnü'd-Dübeysî, *Zeylü Târîhi Medîneti's-selâm*, 1/513; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 21/233;

gibi İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân seferindeki başarısından dolayı vezirliğe tayin edildiğine dair herhangi bir bilgi de zikredilmemektedir.

Kâtiplik mesleğindeki mahareti ve savaş sanatlarına olan vukûfiyeti sebebiyle kaynaklarda genellikle müsbet ifadelerle anılan İbnü'l-Kassâb'ın Hûzistân seferi sırasında bölgede gerçekleştirdiği bazı faaliyetlerden dolayı hakkında olumsuz rivayetler de aktarılmıştır. Konuyla ilgili Râvendî'nin verdiği bilgiye göre İbnü'l-Kassâb'ın zulme varan bazı uygulamaları, kendilerine de aynı şekilde davranır endişesiyle Bağdat halkı arasında tedirginliğe yol açmıştır. Özellikle “*Yeryüzü emîrû'l-mü'mininin mahlûdudur, hiç kimse onun kendi mülkü olduğunu iddia edemez.*” demesi dihkânların¹¹⁰ kendi mülklerinin geleceği hakkında büyük bir endişeye kapılmalarına neden olmuştur. Diğer taraftan dihkânlardan kabâle¹¹¹ adı altında vergi toplayan İbnü'l-Kassâb zamanında bu kişilerin mallarına el koymak kanunî bir hal almıştır. Bütün bunlardan dolayı İbnü'l-Kassâb'ın ölümüyle rahat bir nefes alan insanlar “*Allah inkârcıları, hiçbir şey elde edemeden, kin ve öfkeleri ile geri çevirdi, Allah müminlere savaş için yetip arttı. Allah güçlüdür, üstündür.*” ayetini¹¹² okumuşlardır.¹¹³

Râvendî'nin İbnü'l-Kassâb hakkında aktardığı yukarıdaki bilgilerle ilgili birkaç hususa işaret etmek gerekir. Öncelikle söz konusu bilgiler diğer kaynaklarda geçmemektedir. Ayrıca Irak Selçukluları'na yakınlığıyla bilinen ve eserini Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev'e (588-593/1192-1196, 601-607/1205-1211) takdim eden Râvendî'nin, Irak Selçukluları'nın son hükümdarı II. Tuğrul'la mücadele eden Abbâsîler'e ve bu hususta baş rol oynayan Vezir İbnü'l-Kassâb'a karşı mesafeli olabileceği hesaba katılmalıdır. Dolayısıyla sadece Râvendî'nin verdiği bilgilerden hareketle İbnü'l-Kassâb'ın vergilerle ilgili zulme varan davranışlar sergilediğini söylemek kolay varılacak bir sonuç gibi görünmemektedir.

¹¹⁰ Sâsânîler'de ve bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Geniş bilgi için bk. Faruk Sümer, “Dihkan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 24 Kasım 2020).

¹¹¹ Sözlükte “kefil olmak, taahhüt etmek” anlamında kullanılan kabâle en geniş şekliyle kefalet, zeâmet, iltizam, damân, garâmet, irâfe ve hamâle gibi kelimelerle eş anlamlıdır. Toprak ve vergi hukuku terimi olarak kâbâle işlemleri kâbâletü'l-arz ve kâbâletü'l-harâc olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kâbâletü'l-arz bir kimsenin devlete veya şahsa ait harap haraç arazisinin işletme hakkını karşılıklı bir anlaşmayla belirlenen yıllık vergisini tekeffül ederek belirli bir süre için devralmasıdır. Kâbâletü'l-harâc ise bir bölgenin sabit nakdî vergisinin ödeme sorumluluğunu belirli süre için bir kimsenin yüklenmesidir. Eğer toplanan vergi tekeffül edilenden, yani devlete ödenmesi gereken miktardan fazla ise kâr, eksiğe zarar edilirdi. İkinci uygulama genellikle kabâleyi alanın bölge halkına zulmüyle sonuçlanırdı. bk. Cengiz Kallek, “Kabâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 22 Eylül 2020). Me-tinde geçen ifadeden kastın kabâlenin ikinci şekli olduğu söylenebilir. Bu noktada Hûzistân bölgesindeki dihkâhların tekeffül ettikleri vergileri kabâle şeklinde ödedikleri, İbnü'l-Kassâb'ın da bu vergiyi tahsil ederken zulme varan davranışlar sergilediği söylenmek istenmiş olabilir.

¹¹² el-Ahzâb 33/25.

¹¹³ Râvendî, *Râhat-üs-sudûr*, 2/351.

4. İbn Mehdî

Nâibülvezîrlîk: 19 Safer 597 (29 Kasım 1200) - 8 Zilhicce 602 (16 Temmuz 1206)

Vezirlik: 8 Zilhicce 602 (16 Temmuz 1206) - 22 Cemâziyelevvel 604 (14 Aralık 1207)

Tam adı Ebü'l-Hasan Nasîrüddîn Nâsır b. Mehdî b. Hamza el-Alevî el-Mâzenderânî olup daha çok İbn Mehdî adıyla bilinmektedir.¹¹⁴ Rey şehrinde doğduğu için er-Râzî, Bağdat'ta ikâmet edip çalıştığı ve burada vefat ettiği için el-Bağdâdî nisbesiyle tanınmaktadır.¹¹⁵ Ömrünün önemli bir kısmını Rey şehrinde geçiren İbn Mehdî, çocuk yaşlardan itibaren edebiyatla ilgilenmiş ve bu konuda nispeten derinlik kazanmıştır. İbnü't-Tıktakâ'nın verdiği bilgiye göre Rey'deki ikâmeti sırasında Irâk-ı Acem'in nakibliğini yapan İzzüddîn Mürtezâ el-Kummî'nin nâibliğini üstlenmiş ve reisliğin¹¹⁶ kurallarını ondan öğrenmiştir. Ancak İzzüddîn el-Kummî, Hârizmşâh hükümdarı Alâüddîn Tekîş tarafından öldürülünce, İbn Mehdî, Kummî'nin oğlu Şerefüddîn Muhammed ile birlikte Bağdat'a gelmiş ve Halife Nâsır'a sığınmıştır. Bağdat'a geldikten sonra Halife Nâsır'la yakınlık kuran İbn Mehdî, onun dostluğunu kazanmıştır. Halife İbn Mehdî'ye özellikle acem bölgesindeki hükümdarla ilgili sorular sormuş ve onun fikirlerini almıştır. Sorduğu sorular neticesinde İbn Mehdî'nin tedbir ehli ve akıllı bir kimse olduğunu gören Nâsır onu nakiblik görevine tayin etmiştir.¹¹⁷

İbnü'l-Esîr, İbn Mehdî'nin Bağdat'a geliş tarihiyle ilgili olarak İbnü'l-Kassâb'ın Rey şehrine hâkim olduğu dönemi (591-592/1195-1196) işaret etmektedir.¹¹⁸ Zehebî de İbn Mehdî'nin Bağdat'a 592 (1196) yılında geldiğini söylemektedir.¹¹⁹ Ancak yukarıda da zikredildiği üzere İbn Mehdî nakiblik makamına atandıktan sonra Vezir İbn Hadîde'nin 25 Safer 585 (14 Nisan 1189) tarihinde görevinden azledilmesini sağlamıştır. Bu durumda İbnü'l-Esîr ve Zehebî'nin rivayetine göre henüz Bağdat'ta olmadığı anlaşılan İbn Mehdî, İbn Hadîde'yi nasıl vezirlikten azlettirmiş olabilir. Gerçi kaynaklar İbn Mehdî'nin nakiblik makamına ne zaman atandığına dair kesin tarih vermedikleri gibi onun Vezir İbn Hadîde'yi görevinden azledilmesini sağladığı sırada nerede bulunduğu dair bilgi de aktarmamaktadırlar. Bu durumda İbn Mehdî'nin Bağdat'a ne zaman geldiği meselesinde kesin bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir. Ancak İbn Mehdî'nin nakiblik yaptığı sırada Vezir İbn Hadîde'nin vezirlikten

¹¹⁴ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 5/80; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 611-620*, 385.

¹¹⁵ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 325.

¹¹⁶ Bazı İslâm devletlerinde şehirleri yöneten görevlilere verilen unvandır. Ancak bu unvan çeşitli meslek erbabının başkanlarıyla din, mezheb, kabile ve cemaat liderlerine de verilmektedir. bk. Faruk Sümer, "Reis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 26 Eylül 2020). Yukarıda zikredilen reis kelimesinin Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın neslinden gelen kişilerin bir nevi başkanı sayılan nakibler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira İbn Mehdî, daha önce geçtiği üzere nakiblik (nâkîbüleveyyîn) görevini üstlenmişti.

¹¹⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 325.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/276.

¹¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 611-620*, 385.

azledilmesini sağladığı göz önünde bulundurulursa onun Bağdat'a İbnü'l-Esîr ve Zehebî'nin işaret ettiği tarihten daha önceki bir dönemde gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Nakıblık görevini üstlendikten sonra halifeyle daha yakın bir ilişki içinde olan İbn Mehdî 19 Safer 597 (29 Kasım 1200) tarihinde nâibülvezîr olarak görevlendirilmiştir.¹²⁰ Yeni göreviyle birlikte etkinliğini de arttıran İbn Mehdî'nin ilk işi, Hûzistân'dan¹²¹ dönen Hac Emîri Tâştekin el-Müstencidî ile birlikte, Yemen'de kendisini halife ilan eden İsmail b. Seyfülislâm Tuğtekîn'e karşı savaşmak üzere bir ordu hazırlamak olmuştur (5 Zilkade 597/7 Ağustos 1201).¹²² Bundan sonraki süreçte Halife Nâsır'ın yanındaki konumunu daha da güçlendiren İbn Mehdî, özellikle 601 (1205) yılında yaşanan veliahtlık krizinde önemli bir rol üstlenmiştir. Şöyle ki, Halife Nâsır oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliahtlıktan azledince ileri gelen devlet adamları, âlimler, kadılar ve emîrler Nâibülvezîr İbn Mehdî'nin konutunda bir araya gelmişler ve burada İbn Mehdî, Ebû Nasr'ın veliahtlıktan feragat etti(rildi)ğine dair kendi hattıyla kaleme aldığı yazıyı orada bulunanlara okumuştur. Söz konusu yazıda Ebû Nasr Muhammed, veliahtlığın gereklerini yerine getirme konusunda aciz olduğunu ifade ederek babası Nâsır'dan kendisini bu makamdan azletmesini istemiştir. Orada bulunanlardan iki kişi bu hattın Ebû Nasr'a ait olduğuna şahitlik edince, Nâsır da oğlunu azletmiştir. Daha sonra Dîvânü'l-inşâ reisi Meyyedüddîn (Mekînüddîn) Muhammed b. Muhammed el-Kummî bir yazı yazarak eyaletlere göndermiştir. İlgili yazıda emîrül-mü'minîn'in, oğlu Ebû Nasr'ı veliaht tayin ettiği; onun güzel ahlaklı birisi olduğu, ancak Ebû Nasr'ın kendisini halife olabilecek kudrette görmediği, buna binaen Halife Nâsır'ın onu veliahtlıktan azlettiği belirtilmiştir. Yazının son kısmında ise Ebû Nasr'ın isminin paraların üzerinden silinip cuma günü hutbelerde okunmayacağı ifade edilmiştir.¹²³

Zehebî, Ebû Nasr Muhammed'in veliahtlıktan azledilerek yerine küçük kardeşinin [Ali] veliaht tayin edilmesinde İbn Mehdî'nin tahriklerinin etkili olduğunu belirtmektedir. Zira İbn Mehdî birçok açıdan Halife Nâsır'ı oğlu Ebû Nasr'a karşı kıskırtmış ve sonunda Nâsır onu veliahtlıktan azletmiştir.¹²⁴ Bunun dışında bazı araştırmacılar ağabeyi Ebû Nasr'a kıyasla Ali'nin Şîliğe karşı daha hoşgörülü olmasından dolayı Nâsır'ın Ebû Nasr'ı veliahtlıktan azlettiğini söylemektedir. Ancak yeni veliaht

¹²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/89; Ebû Tâlib Tâciüddîn Alî b. Enceb el-Bağdâdî İbnü's-Sâ'î, *el-Câmi'u'l-muhtasar*, thk. Mustafa Cevâd (Bağdat: el-Matba'atü's-Süryâniyye, 1934), 44.

¹²¹ Daha önce de geçtiği üzere Tâştekin'e Hûzistân'ın iktâi verilmişti.

¹²² İbnü's-Sâ'î, *el-Câmi'u'l-muhtasar*, 47.

¹²³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/142; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 75-76. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/205-206; Nevzat Keleş, "Râşid Halifelerin Altıncısı: ez-Zâhir Biemrillâh (30 Ramazan 622-14 Receb 623/5 Ekim 1225-11 Temmuz 1126)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 305-306.

¹²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 621-630*, 85.

612 (1215-1216) yılında ölünce başka oğlu bulunmayan Nâsır, Ebû Nasr Muhammed'i yeniden veliahtlığa getirmiştir.¹²⁵

Bazı rivayetlerde Ebû Nasr'ın kendi isteğiyle veliahtlıktan azledildiği belirtilse de Zehebî'nin işaret ettiği üzere bu konuda İbn Mehdî'nin aleyhteki faaliyetlerinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle kardeşine nazaran Şiîliğe karşı daha mesafeli davrandığı belirtilen Ebû Nasr'ın veliahtlıktan azledilmesinde kendisi de Şiî olan İbn Mehdî'nin gayretlerinin belirleyici olduğu düşünülebilir.

İbn Mehdî 8 Zilhicce 602 (16 Temmuz 1206) tarihinde Halife Nâsır tarafından vezirliğe tayin edilmiştir. Bu vesileyle sarayda bir tören düzenlenmiş ve İbn Mehdî'ye hil'at olarak *imâme* (sarığa benzeyen bir tür başörtüsü) *dürrâ'a* (önü açık, kolları geniş bir nevi dökümlü cübbe) ve bir kılıç takdim edilmiştir. Törenin yapıldığı Bâbü'l-hücre'den ayrılırken kendisine bir at verilen İbn Mehdî, önünde ileri gelen devlet ricali ve düvvâtlar, arkasında ise sancakları taşıyan birlikler, nevbet takımı ile birlikte resmî konutuna gitmiştir. Burada bir *inhâ* metni yazılmış ve muvâfakati alınmak üzere Halife Nâsır'a sunulmuştur. Halifeden gelen cevapla birlikte söz konusu metin herkesin huzurunda okunmuştur. Ayrıca vezirin resmî konutunda akşam, yatsı ve sabah namazı vakitleri olmak üzere günde üç defa nevbet çalınmıştır. Hil'at merasiminde İbn Mehdî'ye o kadar çok imtiyaz tanınmıştır ki, insanlar "*Halife [bundan sonra] kendisine ne bıraktı?*" demişlerdir.¹²⁶

İbn Mehdî vezirliği döneminde birçok önde gelen devlet adamının gözden düşmesine, cezalandırılmasına, Bağdat'ı terk etmesine veya öldürülmesine sebep olmuş görünmektedir. Zehebî, Ebû Nasr'ın veliahtlıktan azledilmesiyle başlayan süreçte İbn Mehdî'nin sadece oğlu Ebû Nasr'a karşı değil halkı ve askerleri de Nâsır'a karşı ifsat ettiğini, ayrıca çevre hükümdarları Nâsır'ın nazarında sevimsiz gösterdiğini kaydetmektedir. Hatta biraz mübalağalı bir şekilde onun zulmünden korkanların şehri terk etmesi veya ölümle cezalandırılmaları neticesinde Bağdat nüfusunun hızla azaldığını belirtmiştir.¹²⁷ Nitekim kaynaklarda İbn Mehdî'nin tasarruflarından dolayı bazı emîrlerin Bağdat'tan uzaklaştığı, Emîr Kuştemir gibi bir kısmının ise Bağdat'tan ayrılmanın yanında halifenin hizmetinden de çıktığı zikredilmektedir. İbnü'l-Esrî'nin verdiği bilgiye göre Vezir İbn Mehdî'nin tavırlarından rahatsız olan Emîr Kuştemir, Halife Nâsır'ın hizmetinden ayrılarak Luristân (İran'ın güney batısında bulunan bölge) hâkimi İbn Tâhir'e sığınmıştır. Kuştemir'i büyük bir teveccühle karşılayan İbn Tâhir, onu kız kardeşiyle evlendirmiştir. İbn Tâhir'in ölümü üzerine bölgenin yeni hâkimi olan Kuştemir, böylece halifenin hizmetinden çıkmakla kalmamış, Luristân'a sahip olmak isteyen Abbâsi ordusuna karşı yerel emîrlerin de desteğiyle bölgedeki

¹²⁵ Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 27 Eylül 2020).

¹²⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/145-146; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'l-Ravzateyn*, 79; İbnü's-Sâ'î, *el-Câmi'u'l-muhtasar*, 168-169.

¹²⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 621-630*, 85; a. mlf. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 22/194.

hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir.¹²⁸ Ancak kısa bir süre sonra Bağdat'a dönen Kuştemir, Halife Nâsır'a itaatini bildirmiştir.¹²⁹

Yine Halife Nâsır'ın en yakın memlûklerinden Alâüddîn Otâmîş (veya İtâmîş), Vezir İbn Mehdî'nin kendisine kurduğu tuzak sonucu zehirlenerek öldürülmüştür. Şöyle ki, İbn Mehdî, Düceyl ve Dakûka bölgelerini¹³⁰ İbn Sâvâ isimli bir hıristiyana iktâ olarak vermişti. Bölgedeki müslümanlara eziyet eden İbn Sâvâ topladığı yüksek miktarda malı Vezir İbn Mehdî'ye gönderiyor, İbn Mehdî ise önemli bir kısmını kendisi için alıkoyuyor, halifeye ise yine kendi istediği kadarını teslim ediyordu. Ancak bir müddet sonra Halife Nâsır bu iki bölgeyi yakın adamlarından Alâüddîn Otâmîş'a iktâ olarak vermiştir. Bu olaydan daha önce de Nâsır'a olan yakınlığı sebebiyle vezir tarafından kiskanıldığı söylenen Otâmîş'ın bu iki bölgenin iktâmını alması İbn Mehdî'nin endişelenmesine neden olmuştur. Zira İbn Sâvâ ile kurduğu tezgâhın ortaya çıkmasını istemeyen İbn Mehdî, İbn Sâvâ'ya haber göndererek bir an önce Otâmîş'ın zehirlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Dakûka'ya giden İbn Sâvâ, Otâmîş'ı zehirlemiştir. Bu hadiseden kısa bir süre sonra rahatsızlanarak Bağdat'a gelen Otâmîş birkaç gün içinde ölmüştür. Otâmîş'ın aniden vefat etmesinden dolayı muhtemelen İbn Sâvâ'dan şüphelenen Halife Nâsır onun Otâmîş'ın askerlerine (gilmân) teslim edilmesini istemiştir. İbn Sâvâ'yı kurtarmak isteyen İbn Mehdî ise halifeye gelerek İbn Sâvâ'nın öldürülmemesi için hıristiyanların beş yüz bin dinar verdiklerini söylemiştir. Ancak Nâsır verdiği karardan dönmemiştir. Boynuna bağlanan bir iple Vezir İbn Mehdî'nin konutundan çıkarılan İbn Sâvâ, Otâmîş'ın askerleri tarafından öldürülmüştür.¹³¹

Halife Nâsır'ın memlûklerinden *Vechü's-seb'* (arşlan yüzlü) lakabıyla tanınan Hac Emîri Muzafferüddîn Sungur da Vezir İbn Mehdî'nin davranışları sebebiyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Nâsır'a olan bağlılığını her fırsatta dile getiren Muzafferüddîn Sungur, Vezir İbn Mehdî'nin kendisine bir kötülük yapmasından çekindiği için Şam'a gitmiştir (603/1206-1207). Şam'da dönemin Eyyübî hükümdarı el-

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/256-257.

¹²⁹ İbnü's-Sâ'î, *el-Câmi'u'l-muhtasar*, 206-207.

¹³⁰ Düceyl iki ayrı nehrin adıdır. Birincisi Bağdat'ın yukarisından çıkan ve Avâna ve Ukbara gibi birçok yerleşim yerini sulayan nehirdir. Muhtemelen Dicle nehrinin kollarından birisini oluşturmaktadır. İkincisi ise Irak'ın güneyinde Ahvâz'da bulunan ve Sâsânî hükümdarı Erdeşir b. Babek'in kazdırmış olduğu nehirdir. İsfahan'dan çıkan bu ikinci nehir Basra Körfezi'ne dökülmektedir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/443. Dakûka ise Erbil'le Bağdat arasında bulunan bir yerdir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/459. Metindeki Düceyl'den kastın Bağdat'ın yukarisından çıkan nehrin suladığı bölgeler olması daha muhtemel gibi görünmektedir.

¹³¹ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 92-93.

Melikü'l-Âdil (596-615/1200-1218) tarafından büyük bir teveccühle karşılanan Muzaferüddîn Sungur, Mısır'da beş sene kadar kalmış ve İbn Mehdî'nin gözetimine alınmasından sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.¹³²

Otâmış ve Muzaferüddîn Sungur dışında Kâdilkudât Ebû Mansûr Abdurrahman b. el-Hüseyin el-Hanbelî de İbn Mehdî'nin telkinleriyle Halife Nâsır tarafından hapsedilmiş ve hapisteyken vefat etmiştir. Zekâsı ve faziletinden dolayı *Kâdi Şureyh* lakabıyla tanınan Ebû Mansûr, ayrıca fasih ve belîğ konuşan, vakarlı ve mütevazı bir kişi olarak da bilinmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bütün bu güzel hasletlerinin yanında vezirliğe namzet olabilecek şartlara sahip olması İbn Mehdî'nin kendisine düşmanlık yapmasına yol açmıştır.¹³³

Yukarıdaki örneklerin yanında İbn Mehdî hakkında müspet kanaatlere sahip tarihçiler de bulunmaktadır. Örneğin İbnü't-Tıktakâ onun himmet ehli, cömert, yüksek ahlaklı, anlayışı keskin birisi olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte gelişen hadiselerin İbn Mehdî'nin vezirlikten azledilmesine neden olduğunu söylemektedir.¹³⁴ Ancak bu değerlendirmelerde bulunan tarihçi İbnü't-Tıktakâ'nın da İbn Mehdî gibi şifî anlayışı sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Altı yıl nâibülvezîrlük, iki yıl da vezirlik olmak üzere sekiz yıl görev yapan İbn Mehdî 22 Cemâziyelevvel 604 (14 Aralık 1207) tarihinde azledilmiştir. Onun görevden alınmasıyla ilgili farklı rivayetler aktarılmıştır. Bir rivayete göre dönemin Dîvânü'l-inşâ reisi Kummî, Halife Nâsır'a gelerek İbn Mehdî'nin "*Ben Alevîyim ve biz [Hz. Ali neslinden gelenler olarak] halifelîğe daha layığız.*" dediğini ve bunun bir gereği olarak onun [Sünnî] Abbâsî halifeliğini ortadan kaldırmaya çalıştığını söylemiştir. Kummî ayrıca, İbn Mehdî'nin Bağdat'ı ele geçirmek için asker topladığını ve develerle Horasan halkına mal gönderdiğini belirtmiştir.¹³⁵ Yine Aksungur isimli memlûkü İbn Mehdî'nin Abbâsî hanedanlığını ortadan kaldırmak için Horasan halkıyla (Acemler) yazıştığını öğrenince durumu halifeye haber vermiş, bunun üzerine İbn Mehdî tarafından zehirlenmiştir.¹³⁶ Diğer yandan Selaheddîn-i Eyyûbî'nin de İbn Mehdî'nin azledilmesi için Halife Nâsır'a mektup gönderdiği nakledilmiştir. Şöyle ki, İbn Mehdî, Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye [muhtemelen halife tarafından verilecek] lakaplara engel oluyor veya bu konuda kendi üzerine düşen görevi yerine getirmiyordu. Nihayet Mısır'da Fâtîmîler'in varlığını sona erdiren Selaheddîn-i Eyyûbî, burada Halife Nâsır adına hutbe okutmuş, ardından Bağdat'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu vesileyle

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/258; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/149; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 601-610*, 14.

¹³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/156; Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 88.

¹³⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 325-326.

¹³⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/158.

¹³⁶ Ebû Şâme, *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, 93.

İbn Mehdî'nin vezirlikten azledilmesini, aksi takdirde Mısır ve Şam'da bir başka kişiye halife olarak biat edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine İbn Mehdî vezirlikten azledilmiştir.¹³⁷

Yukarıdaki rivayetlerle ilgili birkaç hususa işaret etmek gerekirse, bu dönemde Abbâsîler'in siyasî ve dinî açıdan Alioğulları'nı rahatsız edecek davranışlar sergiledikleri veya Şîî olmasıyla tanınan İbn Mehdî'nin Sünnî Abbâsî halifelliğini ortadan kaldırıp yerine Şîî bir hanedan kurmak istediğine dair, yukarıdaki iki rivayet dışında, kaynaklarda herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca Kummi'nin de Şîî olduğu göz önünde bulundurulursa onun İbn Mehdî'yi bu şekilde itham etmesinin pek makul olmadığı düşünülebilir. Yine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin talebi doğrultusunda Nâsır'ın İbn Mehdî'yi vezirlikten azlettiğine dair İbn 'Inebe tarafından aktarılan rivayetin diğer kaynaklardaki bilgilerle teyit edilmesi mümkün olmadığı gibi doğruluğu da tarihî açıdan imkânsızdır. Zira Selâhaddîn-i Eyyûbî 589 (1193) yılında vefat etmiş, İbn Mehdî ise 604 (1208) yılında vezirlikten azledilmiştir. Dolayısıyla İbn Mehdî'nin gözden düşmesindeki asıl etkenin onun merhametten yoksun, zalim ve zorba bir karaktere sahip olması sebebiyle devlet kademesinde pek çok kişiyle sorun yaşaması olduğunu söylemek daha makul görünmektedir. Bir diğer ifadeyle İbn Mehdî'nin Nâsır'a yakınlığıyla tanınan kimselere kin beslemesi ve bu kişilerin bir kısmının Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalması Halife Nâsır'ın İbn Mehdî hakkındaki düşüncelerinin değişmesine neden olmuştur. Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî yukarıda da zikredildiği üzere, Muzafferüddîn Sungur'un şüpheli ölümünün ardından Bağdat halkının İbn Mehdî aleyhinde konuşmaya başladıklarını ve onu hicveden şiirler yazdıklarını nakletmektedir. Bu şiirlerden bir tanesi kendisine gönderilince Halife Nâsır, [Bakara Sûresi'nin 205. ayetine atıfla] “*Bu şiirde yazılanlar ancak ekini ve nesli yok etmiştir.*” diyerek İbn Mehdî hakkındaki görüşünü açıkça ortaya koymuştur.¹³⁸ Yine İbnü'l-Esîr onun görevinden azledilmesinin en önemli sebebinin halifenin memlûkleriyle sorun yaşaması olduğunu belirtmiştir.¹³⁹ Bu noktada İbn Mehdî'nin Sünnî düşünceye sıkı sıkı bağlı olduğu anlaşılan Otâmîş, Muzafferüddîn Sungur ve Kâdılkudât Ebû Mansûr gibi kişilerle yaşadığı problemlerin kökeninde Hartmann'ın¹⁴⁰ da belirttiği üzere mezhep meselesindeki karşıt görüşler ve buna bağlı olarak idarî hayattaki nüfuz mücadelesi olduğu söylenebilir. Yine yukarıda da geçtiği üzere İbn Mehdî ile aynı düşünceye sahip Üstâdâr İbnü's-Sâhib'in Vezir İbn Yûnus'la yaşadığı sorunların temelde de benzer bir durum söz konusu olabilir.

¹³⁷ Ebü'l-Abbâs Cemalüddîn Ahmed b. Alî İbn 'Inebe, *Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, [ty.]), 63; Azzâm, *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye*, 242.

¹³⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/158-159. Bazı rivayetlere göre ise İbn Mehdî vezirlikten azledilince Nâsır şairlerden onu küçük düşürmeleri için şiir yazmalarını istemiştir. bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/256.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 12/276.

¹⁴⁰ Hartmann, “Abbâsîlerin Son Devirlerinde Bağdat'ta Türkler”, 106.

Nihayet Halife Nâsır, İbn Mehdî'yi gözaltına almaya karar verince konutunun kapılarının kapatılmasını ve onun dışarı çıkmasının engellenmesini emretmiştir (22 Cemâziyelevvel 604/14 Aralık 1207). Görevinden azledildikten sonra İbn Mehdî'nin o kadar çok zengin olduğu anlaşılmış ki, malvarlığını ifade etmek için “*halifenin bile bu kadar malı yoktu*” denilmiştir. Ancak halife mallarına el koymadığı gibi İbn Mehdî'ye de herhangi bir şekilde kötü davranmamıştır. Yaklaşık bir ay boyunca evinde göz hapsinde tutulduktan sonra (Receb 604/Ocak-Şubat 1208) ailesi ve çocuklarıyla birlikte o sırada hayatta olmayan Hac Emîri Tâştekin'in Dârülhilâfe'deki evine götürülen İbn Mehdî ölümüne kadar on yıldan daha uzun bir süre burada tarassut altında yaşamıştır. 8 Cemâziyelevvel 617 (11 Temmuz 1220) tarihindeki ölümünün ardından cenazesi Mûsâ el-Kâzım'ın (ö. 183/799) kabrinin bulunduğu meşhede defnedilmiştir.¹⁴¹

İbn Mehdî'nin vezirlikten azledilmesinde halifenin yakın çevresindeki kişilere mezhebî saiklerle kötü muamelede bulunmasının etkili olduğu söylenebilir. Ancak buna rağmen halifenin İbn Mehdî'ye yönelik sert tedbirlere başvurmaması dikkat çekmektedir. Bir başka ifadeyle gözaltına alındıktan sonra seleflerinin aksine malları müsadere edilmeyen İbn Mehdî kötü bir muameleyle de karşı karşıya kalmamıştır. Bu noktada Halife Nâsır'ın görevinden azlettiği İbn Mehdî'ye karşı böyle bir tavır takınmasının muhtemel sebebinin Şîî zümrelerin tepkisini çekmek istememesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine öldükten sonra İbn Mehdî'nin Şîîler açısından kutsal kabul edilen bir meşhede defnedilmesine izin verilmesinin de benzer bir tavrın sonucu olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Nâsır-Lidînellâh kırk beş yıl halifelik yaparak en uzun süre tahtta kalan Abbâsî halifesi olmuştur. Onun döneminde vezirlik kurumuna tekrarlarla birlikte on altı defa atama yapılmış, bunlardan sadece İbn Yûnus, İbn Hadîde, İbnü'l-Kassâb ve İbn Mehdî vezir olarak tayin edilmiş, kalan sekiz kişi nâibülvezîr olarak görevlendirilmiştir. Üstâdâr İbnü's-Sâhib'in öldürülmesi vezirlik müessesesinin işleyişinde önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Zira Nâsır'ın halifeliğinin erken dönemlerine bakıldığında yaklaşık sekiz yıl boyunca vezirlik makamına atanan kişiler vekâleten (nâibülvezîr) görevlendirilmiştir. Ancak İbnü's-Sâhib'in bertaraf edilmesiyle ilk defa İbn Yûnus asaleten (vezir) atanmıştır. Bu durumda üst düzey görevlilerin tayin ve azillerinde neredeyse tek başına söz sahibi olan İbnü's-Sâhib'in elde ettiği bu nüfuzu kaybetmemek için vezirlik makamına asaleten bir atama yapılmasını engellediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun bertaraf edilmesi bir halife olarak Nâsır'ın otoritesini güçlendirdiği gibi, vezirlerin de siyasî ve idarî açıdan etkinliklerini arttırmalarını sağlamıştır.

¹⁴¹ İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil*, 12/276; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/256.

Halife Nâsır dönemiyle ilgili yapılan çalışmalarda genellikle onun Abbâsî toplumdaki bütün zümrelerin kendisine olan bağlılığını arttırmaya yönelik bir siyaset izlediği ve bu siyasetin bir gereği olarak Hz. Ali taraftarlarının nakibleriyle yakın ilişkiler kurduğu, zaman zaman bu nakibler arasından seçtiği kişileri vezirlik gibi üst düzey makama getirdiği ifade edilmektedir. Nitekim yukarıda isimleri sayılan dört kişiden İbnü'l-Kassâb ve İbn Mehdî Şîî olmalarıyla temayüz etmişler ve vezirliğe tayin edilmeden önce Dîvânü'l-inşâ reisliği ve nakiblik gibi üst düzey görevler üstlenmişlerdir. Ancak buna rağmen tarih kaynaklarında vezirlerin tayin süreçleriyle ilgili verilen bilgilerde Nâsır'ın bu siyasetine herhangi bir atıf yapılmadığı görülmektedir. Bir diğer ifadeyle Nâsır'ın takip ettiği politikanın vezir tercihlerinde ne kadar etkili olduğu veya bu makama atanan kişilerin dinî düşüncelerinin ne ölçüde belirleyici olduğu meselesi müphemliğini korumaktadır.

Diğer taraftan bazı vezirlerin, özellikle de Şîî düşünceye sahip olanlarının mezhep taassubuyla hareket ettikleri görülmektedir. Bu noktada Nâsır'ın zaman zaman söz konusu ideolojik yaklaşımlardan rahatsız olduğu ve bir anlamda toplumda huzursuzluk meydana getirebilecek bu tarz davranışları engellediği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâsır'ın bu tavrı açısından temsil kabiliyeti yüksek bir örnek olarak İbn Mehdî'nin vezirlikten azledilmesi zikredilebilir. Şöyle ki, merhametten yoksun, zalim ve zorba bir karaktere sahip olmasıyla tanınan İbn Mehdî'nin özellikle halifenin yakın çevresinde Sünnî düşünceye sıkı sıkıya bağlı olan devlet adamlarına yönelik kin beslemesi ve bu kimselerin bir kısmının Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalması halifenin onu vezirlikten azletmesine neden olmuştur. Bir diğer ifadeyle Nâsır Şîî olmasıyla tanınan İbn Mehdî'nin mezhep taassubuyla hareket etmesine müsaade etmemiştir. Dolayısıyla Halife Nâsır'ın Abbâsî toplumunu oluşturan bütün zümrelere yakınlık gösterdiğine dair ortaya koyduğu siyaseti onun sadece Şîîler'i vezirlik ve diğer üst düzey devlet kademelerinde görevlendirdiği şeklinde anlamamak gerekir. Bu noktada İbn Yûnus ve İbn Hadîde gibi Şîî olmayan kişilerin de vezirlik makamına tayin edildiği hatırdta tutulmalıdır.

Netice itibariyle Nâsır'ın Abbâsî halifeliğini bütün müslümanlar nezdinde tek bir merkez yapma idealine kendini adanması, ayrıca bu idealini gerçekleştirmek için siyasi ve idarî açıdan pek çok yenilikleri hayata geçirmesi bu dönem üzerinde daha fazla çalışma yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu noktada Nâsır döneminde vezirlik kurumuna asaleten atanan dört kişiyi ele alan bizim çalışmamızın dışında vekâleten atanan sekiz kişinin de incelenmesi söz konusu müessesenin bu dönemdeki tarihî gelişiminin bir bütün olarak ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye. çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- Arikan, Adem. "Abbâsî Halifesi Nasır Lidinillâh'ın Şîh Siyaseti". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 147-164.
- Atalar. Münir. "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 14 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-i-hac>
- Ayaz, Fatih Yahya. "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 117-149.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Üstâdüddâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 1 Ekim 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ustaduddar>
- Azzâm, Subhî Mahmûd. *el-Vizâretü'l-Abbâsiyye (h. 447-656/m. 1055-1258)*. Amman: el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye, Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, Doktora Tezi, 2000.
- Bündârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed. *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Cevâd, Mustafa - Sûse, Ahmed. *Delîlü hâritati Bağdâd el-mufassal fî hitatı Bağdâd kadîmen ve hadîsen*. Bağdat: Matba'atü'l-Mecma'il-'İlmî el-İrâkî, 1958.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Dûrî Abdülazîz. "Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 18 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan--devlet>
- Dündar, Abdulhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ebû Şâme Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002.
- Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî. *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: Terâcîmü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2002. [Kitâbü'r-Ravzateyn'nin 5. cildi olarak yayınlanmıştır.]
- El-Cheikh, Nadia Maria. "The Qahramâna in Abbasid Court: Position and Functions". *Studia Islamica* 97 (2003), 41-55.
- Gürbüz, Osman. "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi". *İSTEM* 8 (2011), 181-196.
- Güzel, Fatih. *Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifelîği ve Şahsiyeti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

- Güzel, Fatih. “Halife Nâsır li-Dinillâh’ın Abbâsîlerin Hakimiyetini Canlandırma Çabaları”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 3/3 (2014), 59-76.
- Güzel, Fatih. “Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah’ın Rolü”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* 6/3 (2015), 75-92.
- Güzel, Fatih. “Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillâh’ın Rolü”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 142-158.
- Güzel, Fatih. “Nâsır Li-Dinillâh’ın Halifeliği ve Şahsiyetine Genel Bir Bakış”. *İSTEM* 26 (2015), 39-58.
- Hartmann, Angelika. “Abbâsîlerin Son Devirlerinde Bağdat’ta Türkler, An-Nâsır Li-Din Allâh’ın Hilafet Zamanındaki Memlûklar (1180-1225)”. I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20 X. 1973). 101-114. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1979.
- Hartmann, Angelika. “Nâsır-Lidînillah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 1 Ekim 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasir-lidinillah>
- el-Havâdisü'l-câmî'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*. thk. Mehdi en-Necm. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn 'Inebe, Ebü'l-Abbâs Cemalüddîn Ahmed b. Ali. *'Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, [ty.].
- İbn Miskeveyh, Ebü'lî Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü Tecâribi'l-ümem*. thk. Henry Frederick Amedroz - David Samuel Margoliouth. 2 cilt. Kahire: Matba'atü's-Şeriketi't-Temeddün, 1914.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin. 5 cilt. Beyrut: Mektebetü 'Ubeykân, 2005.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'd-Dübeysî, Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sa'îd. *Zeylû Târihi Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Carl Johan Tornberg. 12 cilt. Beyrut: Dâru Sâdir - Dâru Beyrut, 1965.
- İbnü'l-Mûsalâyâ, Ebü Sa'd Emînüddeve Alâ b. al-Hasan b. Vehb. *Resâilü Emîni'd-devle İbni'l-Mûsalâyâ*. thk. İsam Mustafa Abdülhâdî Ukle. Ayn: Merkezü Zâyid li't-Türâs ve't-Târîh, 2003.

- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bağdâdî. *Zeylû Târîhi Bağdâd*. thk. Kayser Ferah. 15, 16, 17. ciltler. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, [ts.]
- İbnü's-Sâ'î, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb el-Bağdâdî. *el-Câmi'u'l-muhtasar*. thk. Mustafa Cevâd. 9. cilt. Bağdat: el-Matba'atü's-Süryâniyye, 1934.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddin Muhammed b. Alî b. Tabatabâ. *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru sâdir, [ts.]
- Kallek, Cengiz. "Kabâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 22 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kabale>
- Karaismailoğlu, Adnan. "Acem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 26 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/acem>
- Kızıltoprak, Süleyman. "Memlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 12 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/memluk>
- Keleş, Nevzat. "Râşid Halifelerin Altıncısı: ez-Zâhir Biemrillâh (30 Ramazan 622-14 Receb 623/5 Ekim 1225-11 Temmuz 1126)". *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber. 303-320. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Buyruldu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 14 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/buyruldu>
- Le Strange, Guy. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. Oxford: The Clarendon Press, 1900.
- Melikü'l-Mansûr, Ebü'l-Meâlî Nâsirüddîn Muhammed b. Ömer b. Şâhinşâh el-Eyyûbî. *Mizmârü'l-hakâik ve sırrü'l-halâik*. thk. Hasan Habeşî. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2005.
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*. thk. Gâzî Tuleymât. Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1980.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd Terhînî vd. 23 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Öz, Mustafa. "Nâsibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 11 Ekim 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasibe>
- Özaydın, Abdülkerim. "Nevbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 18 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevbet>
- Öztürk, Murat. "Zâhir-Biemrillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 27 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahir-biemrillah>

- Râvendî, Muhammed b. Alî b. Süleyman. *Râhat-üs-sudûr ve âyet- üs-sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*. çev. Ahmet Ateş. 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.
- Safedî, Selâhuddîn Halîl b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafa. 29 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berakât vd. 23 cilt. Dumaşk: er-Risâletü'l-'Âlemiyye, 1434/2013.
- Sümer, Faruk. "Dihkan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 24 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dihkan>
- Sümer, Faruk. "Reis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 26 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/reis>
- Şeşen, Ramazan. "Dârülhilâfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. Erişim 17 Eylül 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulhilafe>
- Turan, Osman. *Seçukluklar Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır 1397/1977.
- Yılmaz, Metin. "Abbasiler Dönemi Bağdat Zindanları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 79-121.
- Yılmaz, Saim. "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 21 (2009), 1-24.
- Yılmaz, Saim - Sazak, Ömer. "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/42 (2020), 285-313.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l'alâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1411-1421/1991-2000.

The Abbāsīd Viziers in the Period of al-Nāsır-Lidīn Allāh (575-622/1180-1225)

Extended Summary

al-Nāsır-Lidīn Allāh (575-622/1180-1225), who remained on the throne for the longest time among Abbāsīd caliphs, pursued a policy aiming to recognize the Abbāsīds as the sovereign state by whole Muslims in his forty-five years lasted reign. To achieve this goal, he removed İraqi Seljuks' dominance (511-590/1118-1194) and adopted a balancing behavior towards Khwārazmshāhs (490-628/1097-1231). He also tried to converge different political and confessional groups within the Abbāsīd community. In this respect, in the studies about the Caliph al-Nāsır period, the dominant idea is that people with Shiite views were appointed to vizierate and other executive state positions as a requirement of this policy. Thus, this article's purpose is to try to seek an answer to whether this dominant view in the literature reflects the politics of al-Nāsır. In other words, knowing the viziers' activities and relations with both the caliph and other exclusive statesmen will contribute to a better understanding of the goals that al-Nāsır wants to achieve.

Considering the historical development of the vizierate during the al-Nāsır era, sixteen appointments were repeatedly made to this office. Among them, İbn Yūnus and İbn Hadīda were appointed as principal vizier, İbn al-Qassāb and İbn Mahdī both as proxy (*nāib al-wazīr*) and principal vizier, and the remaining eight people were appointed as proxy only. Regarding their term in office, while four principal viziers served fifteen years, the remaining served thirty years. It seems that Ustādār İbn al-Sāhib was almost the sole authority in the state administration in the early period of the caliphate of al-Nāsır, which was the eight years of the above mentioned thirty years. As a matter of fact, the principal appointment to vizierate only became possible after his death, and thus the viziers began to consolidate power. Therefore, it is thought that it would be more appropriate to investigate these four principal viziers who are assumed to be more influential in the state administration than others. That is why this study scrutinizes the training of viziers, the roles they undertook at the state administration, their appointment and dismissal processes, their relations with the caliph and other officials by chronological order.

As was mentioned above, al-Nāsır, who follows a policy to increase all groups' loyalty to himself in the Abbāsīd community, conducted close relations with the leaders (*nakībs*) of proponents of Hz. Ali, and occasionally appointed them to vizierate as a requirement of his policy. For instance, two of the four viziers appointed in this period, İbn al-Qassāb and İbn Mahdī, were distinguished for being Shia and before appointed to vizierate, they took exclusive duties such as headship of Dīwān al-Inshā and as *nakīb*. However, although historical sources provide information about the appointment process of viziers, there is no mention of the policy of al-Nāsır. In other

words, the magnitude of influence of al-Nâsır's policy or to what extent the religious orientations of assigned persons are determinant is still ambiguous while being appointed to the office of vizierate.

On the other hand, some of the viziers, especially those who had Shiite thoughts, performed their duty with sectarian fanaticism. At this point, it is understood that al-Nâsır gets annoyed by this ideological approach, and in a sense, he prevented such behaviors that might cause unrest in the community. Ibn Mahdî's dismissal from the vizierate can be evaluated as a significant example to illustrate Nasîr's attitude. That is to say, the grudge of Ibn Mahdî, who was known for his merciless, cruel, and tyrannical character, especially towards the strict Sunna-minded statesmen who were in the close vicinity of the caliph, and their exile from Baghdad caused the caliph to expel him from vizierate. In other words, although al-Nâsır assigned Ibn Mahdî, who was known for being a Shiite, as a vizier, he did not allow him to act with a sectarian policy. Thus, al-Nâsır's policy of showing closeness to all groups that made up the Abbâsîd community should not be understood as assigning Shiites to vizierate and other exclusive state offices.

As a result, al-Nâsır's dedication to the idea of making the Abbâsîd caliphate a sole center for all Muslims and the initiation of many political and administrative reforms necessitates making further studies about this period. Apart from the present study, which deals with four persons who were appointed as principal vizier in al-Nâsır's reign, the examination of eight persons appointed by proxy (*nâib al-wazîr*) will provide to reveal the historical development of vizierate in this period.

Keywords: Islamic History, Abbâsîds, al-Nâsır-Lidîn Allâh, Vizierate, Ustâdâr.